

De representatie van de verhouding tussen zwart en wit in de Regenboognatie

Bachelorwerkstuk Moderne Letterkunde (LET-NTCB3602), semester 2
Noor de Kort (s4481895)
12-06-2017

Inhoudsopgave

Inleiding.....	3
Theoretisch kader	5
Othering – Edward Said.....	6
Hybriditeit en mimicry – Homi Bhabha	7
Focalisatie – Mieke Bal	8
Methode.....	9
Onderzoekscorpus	11
Analyse	14
Algemene bevindingen <i>Tikkop</i>	14
Hybriditeit in <i>Tikkop</i>	19
Mimicry in <i>Tikkop</i>	22
Algemene bevindingen <i>Gelukkige slaven</i>	29
Hybriditeit in <i>Gelukkige slaven</i>	34
Mimicry in <i>Gelukkige slaven</i>	35
Conclusie	38
<i>Tikkop</i>	38
<i>Gelukkige slaven</i>	39
Discussie.....	40
Bibliografie.....	42

Inleiding

‘Wit is geen huidskleur, wit is normaal. Wie kan erkennen dat dit een overtuiging is die diep in westerse culturen verankerd zit, beseft dat de benadering van een gekleurd personage door een witte schrijver altijd gevaarlijk is’, schrijft Karin Amatmoekrim in haar opinieartikel ‘Denk na witte schrijver, over het zwarte personage dat je opvoert’¹. In het artikel stelt Amatmoekrim de representatie van zwarte personages door witte auteurs aan de kaak. Ze constateert een zeer dominante weergave van zwarte personages in boeken van witte auteurs die ze omschrijft als ‘de karikatuur van de zwarte wilderling’². Saskia Pieterse komt in ‘De emancipatie van de lezer’³ met een soortgelijke visie. Volgens Pieterse zijn er weinig toonaangevende Nederlandstalige romans waarin de achtergrond van een niet-westers personage niet wordt geëxpliciteerd. Ze schrijft: ‘Ogenschijnlijk laten Nederlandstalige romans zich volop uit over globalisering, multiculturaliteit, immigratie en etnische spanningen, maar het is wel spijtig dat de westerse personages opvallend vaak degenen zijn met de complexe gevoelens hierover, terwijl de personages die als “de Ander” gemarkeerd zijn, doorgaans slechts een instrument zijn om het thema de roman binnen te dragen.’⁴ Met ‘als “de Ander” gemarkeerd zijn’ verwijst Pieterse naar de postkoloniale literatuurstudie die er vanuit gaat dat het Westen het niet-Westen tot “Ander” maakt met behulp van binaire opposities⁵. Pieterse voegt aan haar constatering toe dat “de Ander” zelden focaliseert, waardoor een reactie op de westerse visie onmogelijk is⁶.

Zowel Amatmoekrim als Pieterse constateren steeds meer negatieve reacties van Nederlanders met een niet-westerse achtergrond op de weergave van niet-westerse personages. Pieterse spreekt van ‘een nieuwe mondigheid van het publiek’ en noemt hierbij als voorbeeld de kritiek van onder andere Gloria Wekker op de representatie van Surinaamse en Antilliaanse vrouwen in *Alleen maar nette mensen* van Robert Vuijsje⁷. Hoewel aan deze kritiek geen gehoor werd gegeven - er was geen mogelijkheid tot gesprek - ziet ook Amatmoekrim een verandering optreden: ‘Het rumoer rondom dit soort discussies bewijst dat we op een punt zijn aangekomen dat minderheden zich niet zonder meer neerleggen bij het

¹ Karin Amatmoekrim, ‘Denk na witte schrijver, over het zwarte personage dat je opvoert’, in *NRC Handelsblad* (21 oktober 2016) <https://www.nrc.nl/nieuws/2016/10/21/denk-na-witte-schrijver-over-het-zwarte-personage-dat-je-opvoert-4922342-a1527821> (geraadpleegd 25 mei 2017).

² Amatmoekrim, ‘Denk na witte schrijver, over het zwarte personage dat je opvoert’, in *NRC Handelsblad*.

³ Saskia Pieterse, ‘De emancipatie van de lezer’, in *nY*, 22 (2014) <http://www.ny-web.be/untimely-meditations/de-emancipatie-van-de-lezer.html> (geraadpleegd 25 mei 2017).

⁴ Pieterse, ‘De emancipatie van de lezer’, *nY*.

⁵ Petra Boudewijn, *Warm Bloed* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2016), 30.

⁶ Pieterse, ‘De emancipatie van de lezer’, *nY*.

⁷ Pieterse, ‘De emancipatie van de lezer’, *nY*.

beeld dat door anderen van hen geschetst wordt. Machtstructuren veranderen, langzaam maar zeker. Dat schept angst en verwarring, maar is bovenal iets om verheugd over te zijn.⁸

De traditionele machtsstructuur waar Amatmoekrim over spreekt, waarbij zwart door wit wordt gedictieerd, is bij uitstek toepasbaar op de voormalige kolonie Zuid-Afrika, een land dat ook in recente Nederlandstalige literatuur niet onbesproken blijft. Met name in de tijd van de apartheid stond wit hiërarchisch boven zwart. Nadat in 1948 de Nationale Partij in Zuid-Afrika aan de macht was gekomen, kwamen er steeds meer voorschriften rondom rassenscheiding waarbij zwarten werden gediscrimineerd. Een belangrijk aanzet voor het verder doorvoeren van de rassenscheiding was de volksregistratie in 1950 waarbij de bevolking in drie groepen werd verdeeld: native (zwart of Bantu), gekleurd en wit. De categorie ‘gekleurd’ werd in 1959 nog verder opgedeeld tot zeven categorieën. Deze indeling maakte de weg vrij voor meer regelgeving rondom rassenscheiding. Vanaf 1949 waren huwelijken ‘over de kleurlijn’ illegaal, vanaf 1950 gold dit ook voor seks en vanaf 1959 was het voor niet-witten onmogelijk om naar de universiteiten van Kaapstad en Witwatersrand te gaan. Na 1948 waren ook steeds meer openbare faciliteiten alleen bestemd voor witten. In 1959 werd daarnaast het thuisland-systeem ontworpen waarbij de oorspronkelijke bewoners van Zuid-Afrika een nieuw ‘thuisland’ kregen toegewezen. Het oorspronkelijke idee van Hendrik Verwoerd - het grote brein achter de apartheid - was namelijk dat er uiteindelijk alleen witten in Zuid-Afrika zouden wonen. Uiteindelijk kwam er in 1994 een einde aan de tijd van apartheid met het aantreden van Nelson Mandela als nieuwe president.⁹

Hoe de verhoudingen na het aantreden van Mandela veranderden, beschrijft Baldwin van Gorp in het recent verschenen artikel ‘De Zuid-Afrikaanse regenboog wordt vervangen door de oude zwart-wit tegenstellingen’¹⁰. Van Gorp stelt dat zwart zich tegenwoordig niet meer zomaar door wit laat dicteren - al sinds het einde van de apartheid in 1994 zijn de politieke machthebbers zwarten - maar dat er nog steeds een grote spanning bestaat tussen zwart en wit in het land. Albert Grundlingh, het hoofd van het departement geschiedenis aan de universiteit van Stellenbosch, komt ook aan het woord. Hij ziet een verklaring voor de spanningen in de zwarte middenklasse die na de apartheid is ontstaan en ongeveer 15 procent van de Zuid-Afrikaanse bevolking uitmaakt: ‘Er is die auto en dat huis, en die verworvenheden willen ze veilig stellen. Het is bij die groep, en hun kinderen, dat de

⁸ Amatmoekrim, ‘Denk na witte schrijver, over het zwarte personage dat je opvoert’, *NRC Handelsblad*.

⁹ Adrian Guelke, *Rethinking the Rise and Fall of Apartheid* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2005).

¹⁰ Baldwin van Gorp, ‘De Zuid-Afrikaanse regenboog wordt vervangen door de oude zwart-wit tegenstellingen’, in *MO Mondiaal Nieuws* (4 mei 2017) <http://www.mo.be/longread/de-zuid-afrikaanse-regenboog-wordt-vervangen-door-de-oude-zwart-wit-tegenstellingen> (geraadpleegd 6 juni 2017).

frustraties en de haat ten aanzien van de blanken het grootst is. Nu is het hun beurt. De blanken hebben hun tijd gehad tijdens het apartheidsregime.’¹¹

Het einde van de apartheid had dus als gevolg dat wit minder snel door zwart als machthebber wordt geaccepteerd. Wanneer de machtsverhouding tussen wit en zwart inderdaad aan verandering onderhevig is, roept dit de vraag op of dit zichtbaar is in de representatie van zwarte personages in Nederlandstalige romans over het Zuid-Afrika van nu. Omdat het onmogelijk is alle Nederlandstalige romans over modern Zuid-Afrika te bespreken, zijn in deze scriptie twee boeken aan onderzoek hiernaar onderworpen: *Tikkop*¹² (2010) van Adriaan van Dis en *Gelukkige slaven*¹³ (2013) van Tom Lanoye. Er is gepoogd de volgende vraag te beantwoorden: Is er een verandering van de traditionele machtsstructuur - waarbij wit macht uitoefent op zwart - zichtbaar in de representatie van de personages in *Tikkop* en *Gelukkige slaven*? Hiertoe is in beide boeken gezocht naar voorbeelden van “mimicry” en “hybriditeit”. Deze concepten zullen worden toegelicht in het theoretisch kader. Daarnaast is gekeken naar de agency van de personages die gemimicriseerd en hybride gedrag vertonen met behulp van het concept “focalisatie”. De invulling van dit concept zal ook worden uitgewerkt in het theoretisch kader.

Vooraf dient te worden opgemerkt dat bij dit onderzoek het gevaar waar Amal Moekrim over spreekt om de hoek komt kijken. Als wit persoon onderzoek ik immers de representatie van zwarte personages in romans van witte auteurs. Ik wil benadrukken dat ik ernaar streef op een zo objectief mogelijke manier naar de representatie te kijken, maar dat een culturele achtergrond natuurlijk altijd bepalend blijft bij interpretatie van zaken. Dat geldt dus ook voor de interpretatie van de representatie van zwarte personages.

Theoretisch kader

In de analysesectie is met behulp van de concepten mimicry en hybriditeit gezocht naar een verandering van de traditionele machtsstructuur op het verhaalniveau. Beide concepten zullen daarom hierna worden toegelicht. Homi Bhabha introduceerde de concepten als reactie op de studie *Orientalism*¹⁴ van Edward Said. Deze studie zal daarom eerst worden behandeld. Voor een verandering van de machtsstructuur op het vertelniveau is in de analyse gekeken naar de focalisatie in passages met mimicry of hybriditeit. Als derde komt het concept focalisatie

¹¹ Van Gorp, ‘De Zuid-Afrikaanse regenboog wordt vervangen door de oude zwart-wit tegenstellingen’, in *MO Mondiaal Nieuws*.

¹² Adriaan van Dis, *Tikkop* (Amsterdam en Antwerpen: Uitgeverij Augustus, 2010).

¹³ Tom Lanoye, *Gelukkige slaven* (Amsterdam: Prometheus, 2013).

¹⁴ Edward Said, *Orientalism* (New York: Vintage Books, 1978).

daarom aan bod, waarbij de invulling van het begrip door Mieke Bal als uitgangspunt is genomen.

Othering – Edward Said

Edward Said wordt gezien als de grondlegger van de postkoloniale literatuurstudie waarin koloniale en postkoloniale teksten en contexten worden geanalyseerd¹⁵. In zijn studie *Orientalism* gaat hij uit van een sterke oppositie tussen “the Orient” (niet-westerse landen) en “the Occident” (het Westen). Hij erkent dat zowel “the Orient” als “the Occident” geen vaststaande fenomenen zijn, maar menselijke constructies¹⁶. Bij deze tegenstelling is sprake van een Europees superioriteitsgevoel: het Westen/ Europa is machtig en ontwikkeld, terwijl de oriëntaalse landen onderontwikkeld zijn en overtroefd door de westerse wetenschap¹⁷. Said introduceert vervolgens de term “oriëntalisme”, volgens hem een manier van het Westen om de oriëntaalse landen te overheersen: ‘Orientalism as a Western style for dominating, restructuring, and having authority over the Orient.’¹⁸ Dit overheersen kan plaatsvinden doordat “the Orient” wordt georiëntaliseerd. Dit houdt in dat het Westen van “the Orient” een beeld construeert dat tegengesteld is aan het beeld van het Westen¹⁹; er is zogezegd sprake van “othering”. Het Westen creëert dit beeld ten behoeve van zichzelf: ‘Yet the Orientalist makes it his work to be always converting the Orient from something into something else: he does this for himself, for the sake of his culture, in some cases for what he believes is the sake of the Oriental.’²⁰

Het beeld dat het Westen van de oriëntaalse landen neerzet, is zo breed verspreid, dat het zich moeilijk laat grijpen²¹. Said beweert bovendien dat dit oriëntalisme steeds verder is uitgebreid; het Westen is steeds meer niet-westerse landen op deze manier gaan benaderen:

‘It is as if, having once settled on the Orient as a locale suitable for incarnating the infinite in a finite shape, Europe could not stop the practice; the Orient and the Oriental, Arab, Islamic, Indian, Chinese or whatever, become repetitious pseudo-incarnations of some great original (Christ, Europe, the West) they were supposed to

¹⁵ Boudewijn, *Warm Bloed*, 30.

¹⁶ Said, *Orientalism*, 4-5.

¹⁷ Said, *Orientalism*, 57, 65.

¹⁸ Said, *Orientalism*, 3.

¹⁹ Said, *Orientalism*, 1.

²⁰ Said, *Orientalism*, 67.

²¹ Said, *Orientalism*, 66.

have been imitating. Only the source of these rather narcissistic Western ideas about the Orient changed in time, not their character.’²²

In de loop der jaren werden dus steeds meer landen door het Westen geïorientaliseerd. Van deze landen werd bovendien door het Westen verwacht dat zij zich op dezelfde manier zouden gaan ontwikkelen als westerse landen. Hierbij ziet het Westen zichzelf dus als een voorbeeld voor niet-westerse landen, wat Said een nogal narcistisch idee noemt.

Hybriditeit en mimicry – Homi Bhabha

In *The location of culture*²³ borduurt Homi Bhabha verder op de theorie van Said. Waar Said spreekt over “the Occident” en “the Orient” spreekt Bhabha over de kolonisator en de gekoloniseerde, maar beiden zijn van mening dat het Westen een beeld construeert van het niet-Westen, met als doel overheersing. Bhabha schrijft: ‘The objective of colonial discourse is to construe the colonized as a population of degenerate types on the basis of racial origin, in order to justify conquest and to establish systems of administration and instruction.’²⁴ Bhabha sluit zich bovendien aan bij Said op het punt dat het Westen van de gekoloniseerde een sociale realiteit creëert waardoor de gekoloniseerde plots een “Ander” is²⁵. Een belangrijke vorm van “otherness” is volgens Bhabha stereotypering²⁶, waaronder hij het vals weergeven van de werkelijkheid verstaat²⁷. Deze stereotyperingen hebben volgens hem een ambivalent karakter: ze veranderen mee met de geschiedenis en moeten steeds herhaald worden (in een nieuwe vorm), willen ze een middel tot onderdrukking kunnen blijven²⁸. Wanneer het aankomt op de overheersing door het Westen van niet-westerse landen, heeft Bhabha echter kritiek op Said. Volgens Bhabha weet Said de overheerser niet goed binnen het koloniaal discours te plaatsen²⁹.

Een van de concepten die Bhabha introduceert om de overheerser wel binnen dit discours te kunnen plaatsen is “mimicry”. Dit is volgens Bhabha een strategie voor het creëren van macht aan de kant van de kolonisator³⁰. De kolonisator heeft de wens om “de Ander” te veranderen, te beschaven naar westerse maatstaven. Deze “Ander” mag echter nooit helemaal hetzelfde worden als de westerling. In dat geval zou het Westen immers geen

²² Said, *Orientalism*, 62.

²³ Homi K. Bhabha, *The location of culture* (New York en Londen: Routledge, 1994).

²⁴ Bhabha, *The location of culture*, 70.

²⁵ Bhabha, *The location of culture*, 70-71.

²⁶ Bhabha, *The location of culture*, 77-78.

²⁷ Bhabha, *The location of culture*, 75.

²⁸ Bhabha, *The location of culture*, 66, 70, 77.

²⁹ Bhabha, *The location of culture*, 72.

³⁰ Bhabha, *The location of culture*, 85.

macht meer kunnen uitoefenen op de gekoloniseerde. De “Ander” doet zich dus westers voor, terwijl hij dat niet is, waardoor sprake is van een onvolledige, mislukte imitatie: mimicry³¹. Het maken van een onderscheid tussen verengelsing en Engels zijn, stereotyperingen en terugkomende classificaties zoals de aapachtige zwarte en de leugenachtige Aziaat dragen bij aan mimicry³².

Een tweede concept dat Bhabha introduceert is “hybriditeit”. Hij ziet dit als een effect van koloniale overheersing waarbij eerder ontkende vormen van kennis (van de niet-westerling) het dominante discours (van de westerling) binnendringen. Hierdoor verliest de westerling langzaam zijn autoriteit³³. Omdat de tekst van Bhabha een hoge mate van complexiteit bevat, is de uitwerking van hybriditeit in *Warm Bloed*³⁴ van Petra Boudewijn gebruikt voor een verdere uitleg van het concept. Boudewijn baseert zich bij haar uitleg op Bhabha en schrijft dat hybriditeit een ‘intrinsiek gevolg is van de koloniale omstandigheden: zij is een bijproduct van de westerse beschavingsmissie in de tropen’³⁵. Bij het streven van de westerling om de niet-westerling te beschaven vindt een uitwisseling van westerse en oosterse cultuurelementen plaats. Hierdoor ontstaan mengvormen van cultuur en identiteit³⁶. Hybriditeit ontkracht de binaire oppositie waar Said van spreekt – met een duidelijke scheiding tussen de westerling en de niet-westerling. De scheiding wordt dan immers opgeheven: er is sprake van vermenging.

Focalisatie – Mieke Bal

Waar de concepten hybriditeit en mimicry de machtsstructuur op het verhaalniveau beschrijven, beschrijft het concept “focalisatie” deze op het vertelniveau. Als uitgangspunt is de invulling van het begrip door Mieke Bal in *Narratology: Introduction tot the Theory of Narrative*³⁷ genomen. Bal onderscheidt een focaliserend subject en een focaliserend object waarbij het focaliserend subject machtiger is dan het focaliserend object. Het focaliserend subject is het punt van waaruit zaken worden bekeken. De zaken die worden bekeken vormen weer het focaliserend object. Het focaliserend subject hoeft niet per se samen te vallen met een personage. Er kan namelijk sprake zijn van een interne focalisatie, of externe focalisatie. Wanneer het focaliserend subject samenvalt met een personage wordt gesproken van interne

³¹ Bhabha, *The location of culture*, 85-87.

³² Bhabha, *The location of culture*, 89-90.

³³ Bhabha, *The location of culture*, 112-114.

³⁴ Petra Boudewijn, *Warm Bloed* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2016).

³⁵ Boudewijn, *Warm Bloed*, 33.

³⁶ Boudewijn, *Warm Bloed*, 33.

³⁷ Mieke Bal, *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative*, 3^e dr. (Toronto, Buffalo, Londen: University of Toronto Press).

focalisatie. Is het focaliserend subject geen personage, maar een onbekende instantie van buiten het verhaal, dan is er sprake van externe focalisatie.³⁸ Wanneer het focaliserend subject een personage is, heeft dit personage de macht de lezer te manipuleren; het beeld dat de lezer krijgt van het focaliserend object is namelijk bepaald door het focaliserend subject.³⁹

Om het focaliserend subject - hierna ook “focalisator” genoemd - vast te stellen, moet volgens Bal eerst worden gekeken of het focaliserend object “perceptible” of “non-perceptible” is. Dromen, gedachtes, fantasieën of gevoelens van een personage kunnen namelijk niet door een ander personage worden weergegeven. Het is dus van belang te bepalen of er sprake is van gesproken tekst of niet-gesproken tekst.⁴⁰

Methodie

Zoals gezegd is in deze scriptie onderzocht of in *Tikkop* en *Gelukkige slaven* een verschuiving binnen de oorspronkelijke machtsstructuur - waarin wit boven zwart staat - terug te zien is. Het was dus van belang na te gaan waar de sterke oppositie tussen wit en zwart - zoals uitgewerkt door Said - in de romans vertroebelt. In de theorie van Bhabha zijn concepten te vinden die de vertroebeling van deze binaire oppositie beschrijven: mimicry en hybriditeit. In de boeken is daarom worden gezocht naar voorbeelden van deze concepten, zoals geformuleerd in de volgende deelvragen:

- Welke voorbeelden van hybriditeit zijn te vinden in *Tikkop* en *Gelukkige slaven*?
- Welke voorbeelden van mimicry zijn te vinden in *Tikkop* en *Gelukkige slaven*?

Allereerst is per boek afzonderlijk gekeken naar voorbeelden van hybriditeit. Deze kunnen helpen bij het opsporen van een verandering van de machtsstructuur. Zoals gezegd in het theoretisch kader verliest de westerling volgens Bhabha door hybriditeit namelijk langzaam zijn autoriteit⁴¹.

Daarnaast is in beide romans gezocht naar voorbeelden van mimicry. Ook dit concept kan een wegwijzer zijn in de zoektocht naar verschuivingen binnen de oorspronkelijke machtsstructuur. Zoals in het theoretisch kader behandeld, mag de niet-westerling niet te veel westers gedrag overnemen, omdat dit kan leiden tot autoriteitsverlies bij de westerling⁴². Bij mimicry blijft de traditionele machtsverhouding bestaan, omdat het kopieergedrag van de niet-westerling wordt afgedaan als een mislukte imitatie. Het concept kan echter wel helpen bij het opsporen van machtsverlies bij de westerling, omdat het kopieergedrag dus wel kán

³⁸ Bal, *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative*, 3^e dr, 152.

³⁹ Bal, *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative*, 3^e dr, 149-150, 153.

⁴⁰ Bal, *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative*, 3^e dr, 156-157.

⁴¹ Bhabha, *The location of culture*, 112-114.

⁴² Bhabha, *The location of culture*, 85-87.

leiden tot het verlies van gezag bij de westerling en dus tot een verandering van de machtsstructuur.

Voor het beantwoorden van de eerste twee vragen is vooral geanalyseerd op het verhaalniveau. Ook op het niveau van de vertelling kan echter een verandering van de machtsstructuur naar voren komen. Wanneer zowel het witte als het zwarte personage agency krijgen, staat wit op dit niveau niet boven zwart. Om te bepalen hoeveel agency de personages krijgen toegekend, is gekeken naar focalisatie. De volgende vraag is daarom gesteld:

- Welke personages focaliseren in de passages met hybriditeit of mimicry?

Uitgaande van de theorie van Bal wordt met deze vraag nagegaan welke personages het focaliserend subject zijn. Om dit vast te stellen is erop gelet of tekst door personages wordt gesproken of gedacht. Zoals aan bod gekomen in het theoretisch kader kan tekst die wordt gedacht - hierbij horen ook dromen, fantasieën en gevoelens - namelijk niet door een ander personage worden weergegeven⁴³.

Met behulp van *close reading* is naar voorbeelden van mimicry en hybriditeit gezocht. Bij de gevonden passages is vervolgens weer met behulp van *close reading* gekeken naar de focalisatie.

Er volgt nu een voorbeeld van mimicry uit *Tikkop* om de wijze van analyseren te illustreren. Wanneer het zwarte personage Hendrik bij de witte personages Donald en Mulder in huis woont, leert Hendrik internet gebruiken. Mulder legt hem daarna uit wat ruimtevaart, wetenschap en showbusiness zijn:

“Hoe heet het als je door de sterren vlieg?” “Ruimtevaart,” zei Mulder. “En als je door een lichaam vliegt?” “Wetenschap.” Hendrik knikte ernstig. “En als mensen voor je klappen?” “Showbusiness.” Hendrik smakte van plezier, hij spreidde zijn armen en benen en nam een denkbeeldig applaus in ontvangst. “Moet je hem daar zien liggen,” mopperde Donald. ‘Hij kookt! Je overvoert hem met beelden die onrustig maken. Zet dat ding uit!’”⁴⁴

Allereerst is bepaald hoe het concept mimicry op dit fragment van toepassing is. Ruimtevaart, wetenschap en showbusiness zijn fenomenen die horen bij de westerse cultuur. De waardering van Hendrik voor deze fenomenen komt naar voren in het zinsdeel ‘Hendrik smakte van plezier’. Later zal hij steeds meer westerse middelen gaan gebruiken. In de

⁴³ Bal, *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative*, 3^e dr, 156-157.

⁴⁴ Van Dis, *Tikkop*, 172-173.

passage zit al een subtiele vorm van imitatie van westers gedrag. Wanneer Mulder uitlegt wat showbusiness is, doet Hendrik dit fenomeen na door een denkbeeldig applaus in ontvangst te nemen. De reactie hierop van de westerling Donald is veelzeggend: hij wil dat de computer wordt uitgezet, zodat Hendrik de beelden niet meer ziet. Dit past bij mimicry, waarbij de westerling wil voorkomen dat de niet-westerling te veel op hem gaat lijken.

Vervolgens is gekeken of er een verandering in de machtsverhouding tussen wit en zwart op het verhaalniveau optreedt. Het kopiëren van westers gedrag kan immers leiden tot autoriteitsverlies bij de westerling. In dit fragment zijn daar echter geen aanwijzingen voor.

Ten slotte is de focalisatie in het fragment geanalyseerd om te bepalen of er een verandering van de machtsverhouding tussen wit en zwart is op het vertelniveau. De focalisator in deze passage is Mulder. Dit valt onder andere op te maken uit de aanspreking door Donald van Mulder met 'je' in de zin: 'Je overvoert hem met beelden die onrustig maken.' De lezer bekijkt de situatie dus vanuit de ogen van Mulder. Daarnaast bevat de rest van het fragment uitspraken van Donald en Hendrik, die kunnen worden weergegeven door Mulder. Uit de beschrijving van Hendriks verwonderde reactie spreekt bovendien een houding waarbij wit zich beter voelt dan zwart, waardoor Hendrik hoogstwaarschijnlijk niet focaliseert. Omdat de focalisatie plaatsvindt via Mulder, krijgt de lezer niet rechtstreeks van Hendrik zelf te horen wat hij van de nieuwe middelen vindt.

De analyse van de voorbeelden van hybriditeit is op vrijwel dezelfde wijze gegaan. Bij de eerste stap is bepaald waarom een passage een voorbeeld van hybriditeit is, vervolgens is gekeken naar de machtsverhouding tussen wit en zwart op het verhaalniveau en ten slotte is de focalisatie onder de loep genomen om te bepalen of er een verandering van de machtsverhouding is op het vertelniveau.

Onderzoekscopus

In deze scriptie zijn zoals gezegd de volgende twee boeken aan een onderzoek onderworpen: *Tikkop* van Adriaan van Dis en *Gelukkige slaven* van Tom Lanoye. Beide boeken spelen zich (gedeeltelijk) af in modern Zuid-Afrika. Dit is geen toeval, gezien de sterke band van zowel Van Dis als Lanoye met het land.

Van Dis studeerde in de jaren '70 - ten tijde van de apartheid - aan de universiteit van Stellenbosch in Zuid-Afrika en deed in 1978 doctoraalexamen in de Nederlandse en Zuid-Afrikaanse Letterkunde⁴⁵. Naast *Tikkop* spelen ook de reisromans *Het beloofde land* en *In Afrika* zich af in Zuid-Afrika. De drie boeken verschenen afgelopen februari gebundeld onder

⁴⁵ G.J. van Bork, 'Adriaan van Dis', in *Schrijvers en dichters (dbnl biografieënproject I, 2004)*. file:///C:/Users/Eigenaar/Downloads/bork001schr01_01.pdf (geraadpleegd 11 juni 2017).

de titel *De Zuid-Afrika boeken*⁴⁶. De verbondenheid van Van Dis met het land wordt nog eens bevestigd in de tv-serie *Van Dis in Afrika*. In deze serie - die in 2010 door de VPRO werd uitgezonden - bezoekt de schrijver onder andere Zuid-Afrika⁴⁷. Lanoye heeft een minder verteruggaande geschiedenis met Zuid-Afrika, maar ook hij heeft een gedegen kennis van het land. Al vele jaren brengt hij de wintermaanden door in zijn huis in Kaapstad en schrijft dan onder andere vertalingen in het Zuid-Afrikaans⁴⁸.

Zowel Lanoye als Van Dis weten dus veel van Zuid-Afrika. Beiden zijn echter niet in het land geboren en beschouwen dus als witte buitenstaanders de machtsverhouding tussen wit en zwart in het land. Het is goed mogelijk dat hun visie hierop naar voren komt in *Gelukkige slaven* en *Tikkop*. Voordat in het analysegedeelte aan bod komt hoe de machtsverhouding wordt gepresenteerd, zullen allereerst de inhoud en receptie van de boeken worden besproken. Bij de receptie is met name gekeken naar de aandacht van de recensenten voor de verhouding tussen wit en zwart in de verhalen.

In 2010 verscheen *Tikkop* van Adriaan van Dis bij Uitgeverij Augustus. In de roman keert de Nederlander Mulder terug naar Zuid-Afrika, waar zijn studievriend Donald, een witte Zuid-Afrikaan, woont. Als studenten raakten zij betrokken bij het internationale verzet tegen apartheid. In *Tikkop* halen zij herinneringen uit dat verleden op en bemoeien ze zich met de actualiteit van het nieuwe Zuid-Afrika. Ze besluiten bijvoorbeeld een zwarte jongen, Hendrik, die verslaafd is aan de drug tik - zoals veel zwarte inwoners van het dorp - in huis te nemen met als doel hem weer op het rechte pad te krijgen.

Tikkop stond in 2011 op de Shortlist van de Libris Literatuurprijs en de meeste critici waren lovend over de roman. Bijna alle recensenten besteden aandacht aan de verhouding tussen wit en zwart zoals deze naar voren komt in de roman. Dirk Leyman schrijft in *De Morgen*: ‘Welkom in Zuid-Afrika, het land waar de kloof tussen 'blanke' en 'bruinmense' nog steeds peilloos diep is.’⁴⁹ Mark Cloostermans doet een soort zelfde constatering in *De Standaard*, maar ziet wel een verschil tussen de moderne verhouding en die van tijdens de apartheid: ‘De scheidingslijn bestaat nog steeds, alleen zijn nu beide kanten ontevreden: de

⁴⁶ Uitgeverij Atlas Contact, ‘De Zuid-Afrika boeken – Adriaan van Dis’ <http://www.atlascontact.nl/boek/de-zuid-afrika-boeken/> (geraadpleegd 11 juni 2017).

⁴⁷ VPRO, *Van Dis in Afrika*, <https://www.vpro.nl/programmas/van-dis-in-afrika.html> (geraadpleegd 11 juni 2017).

⁴⁸ Mikaël Soinne, ‘We hebben littekens, maar geen geheugen’, in *Intervista*, 15 december 2013. <http://intervista.be/2013/12/15/tom-lanoye-we-hebben-littekens-maar-geen-geheugen/> (geraadpleegd 25 mei 2017).

⁴⁹ Dirk Leyman, ‘Adriaan van Dis en zijn alter ego dwalen door een Zuid-Afrika van geweld en drugs’, in *De Morgen* (29 september 2010) <http://literom.nbdbiblion.nl/literom/resultaten/131193> (geraadpleegd 26 mei 2017).

blanken voelen zich weggedrukt door het nieuwe establishment, de zwarten trekken hun neus op voor de 'bevrijding'.⁵⁰ Ook op personageniveau komt bij sommige recensenten deze machtsverhouding tussen wit en zwart aan bod. Daniëlle Serdijn schrijft in *de Volkskrant* over de benadering van het zwarte personage Hendrik door de witte personages Donald en Mulder: 'Ze willen hem opvoeden, zelfs laten studeren, wat een zeer Europese aanpak is van het probleem en meteen een volgend dilemma blootlegt: mag de grote blanke meneer zich op deze manier bemoeien met de bezigheden van de arme (zwarte) bevolking?'⁵¹

Gelukkige slaven van Tom Lanoye - dat zich gedeeltelijk in Zuid-Afrika afspeelt - verscheen in 2013 bij Uitgeverij Prometheus. Het boek kent twee verhaallijnen die elkaar in de loop van het verhaal ontmoeten. In beide verhaallijnen speelt een Tony Hanssen de hoofdrol. De ene Tony bevindt zich aan het begin van het verhaal in Buenos Aires waar hij de *toy boy* is van mevrouw Bo Xiang, getrouwd met de rijke zakenman Bo Xiang. Mevrouw Bo Xiang overlijdt na een vrijpartij met Tony, waarna Tony naar China moet om meneer Bo Xiang te steunen. De andere Tony vermoordt een zwarte neushoornstroper in een wildpark in Zuid-Afrika en gaat er vervolgens zelf vandoor met de hoorns om deze te bezorgen aan meneer Bo Xiang. Uiteindelijk ontmoeten de mannen elkaar in een Chinees hotel. Als de Tony uit Zuid-Afrika overlijdt na een stapavond, neemt de andere Tony zijn identiteit aan en wordt weer aangenomen door de voormalige werkgever van de overleden Tony.

De roman *Gelukkige slaven*, die was genomineerd voor de AKO Literatuurprijs 2014 en in datzelfde jaar op de Shortlist van de Libris Literatuurprijs stond, werd over het algemeen positief ontvangen. In de recensies is weinig aandacht voor de machtsverhouding tussen wit en zwart in de roman. Het zwarte personage Khumalo komt in enkele recensies wel voorbij. Meestal wordt dan slechts benoemd dat hij vertelt over zijn ervaringen na de apartheidstrijd, zoals in de recensies 'Lezen is kauwen op teleurstellingen'⁵² van Janet Luis en 'Tegen het establishment'⁵³ van Rob Schouten. In de kritieken van Van Saarloos - 'Een meeslepende, amusante en prikkelende roman die ook nog eens complexer is dan je zou vermoeden.'⁵⁴ - en die van Luis wordt wel gesproken over de visie van witte Europeaan in de roman. Volgens

⁵⁰ Mark Cloostermans, 'Verdreven uit het paradijs', in *De Standaard* (1 oktober 2010) <http://literom.nbdbiblion.nl/literom/resultaten/131213> (geraadpleegd 26 mei 2017).

⁵¹ Daniëlle Serdijn, 'Apartheid is nie voorbij nie', in *de Volkskrant* (25 september 2010) <http://literom.nbdbiblion.nl/literom/resultaten/133233> (geraadpleegd 26 mei 2017).

⁵² Janet Luis, 'Lezen is kauwen op teleurstellingen', in *NRC Handelsblad* (6 september 2013) <http://literom.nbdbiblion.nl/literom/resultaten/372771> (geraadpleegd 26 mei 2017).

⁵³ Rob Schouten, 'Tegen het establishment', in *Trouw* (31 augustus 2013) <http://literom.nbdbiblion.nl/literom/resultaten/369791> (geraadpleegd 26 mei 2017).

⁵⁴ Simone van Saarloos, 'Een meeslepende, amusante en prikkelende roman die ook nog eens complexer is dan je zou vermoeden.', in *de Volkskrant* (14 september 2013) <http://www.volkskrant.nl/archief/tom-lanoye~a3509512/> (geraadpleegd 26 mei 2017).

Van Saarloos hebben beide Tony's last van een schuldgevoel, veroorzaakt door in luxepositie van een Europeaan in het Oosten⁵⁵ en Luis spreekt van een 'eenlingenblik van de Europeaan'⁵⁶. Wat deze westerse kijk op de gebeurtenissen voor gevolgen heeft voor de machtsverhoudingen in de roman wordt echter niet besproken. Een opvallende opmerking is van Mark Cloostermans in *De Standaard*: 'Verder spreken alle personages, tot en met de Zuid-Afrikaanse inspecteur Khumalo, op z'n Lanoyes, wat in het geval van die laatste toch wel wringt.'⁵⁷ Waarom dit wringt laat Cloostermans in het midden. Een mogelijk antwoord is dat een witte auteur zich niet zomaar een zwart personage kan toe-eigenen, zoals Amatmoekrim betoogde.

Afgaand op de receptie is er zeker in *Tikkop*, en in iets mindere mate in *Gelukkige slaven*, aandacht voor de machtsverhouding tussen wit en zwart in modern Zuid-Afrika. Voor deze scriptie is het van belang hoe deze verhouding er precies uitziet in de romans. Bij de analyse is gekeken of er een vertroebeling van de traditionele machtsstructuur - waarbij wit boven zwart staat - naar voren komt.

Analyse

Algemene bevindingen *Tikkop*

In deze analysesectie is onderzocht of er sprake is van een verschuiving binnen de machtsrelatie waarbij wit boven zwart staat. Een dergelijke verschuiving kan optreden wanneer zwart cultuurelementen van wit overneemt, of andersom. Natuurlijk kan dit proces ook beide kanten op werken. Om deze verschuivingen in kaart te brengen, zullen voorbeelden van hybriditeit en mimicry worden gegeven. Bij deze voorbeelden is vervolgens bepaald in hoeverre er sprake is van agency bij de hybride en gemimicriseerde personages.

Voor het bepalen van agency is steeds gekeken welk personage focaliseerde, oftewel: het intern focaliserend subject was. Vooraf dient te worden gezegd dat in *Tikkop* enorm veel gebruik wordt gemaakt van de vrije indirecte rede. Dit zorgde ervoor dat het soms moeilijk te bepalen was wie focaliseerde. Zoals gezegd is voor het vaststellen van het focaliserend subject namelijk van belang of er sprake is van gesproken of niet-gesproken tekst. Bij de vrije indirecte rede ligt deze kwestie ingewikkelder dan bij de directe of indirecte rede, want hierbij wordt impliciet gelaten of iets wordt gezegd of gedacht. Bij de voorbeelden hierna zal daarom

⁵⁵ Van Saarloos, 'Een meeslepende, amusante en prikkelende roman die ook nog eens complexer is dan je zou vermoeden.', in *de Volkskrant*.

⁵⁶ Luis, 'Lezen is kauwen op teleurstellingen', in *NRC Handelsblad*.

⁵⁷ Mark Cloostermans, 'De chaos houdt nooit op', in *De Standaard* (6 september 2013) <http://literom.nbdbiblion.nl/literom/resultaten/372611> (geraadpleegd 26 mei 2017).

blijken dat er regelmatig vermoedens zijn van focalisatie door Mulder, maar dat dit soms moeilijk aan te tonen is.

Alvorens over te gaan tot de voorbeelden van hybriditeit en mimicry zullen eerst passages aan bod komen die niet konden worden beschreven met behulp van de concepten hybriditeit en mimicry. *Tikkop* bevat namelijk fragmenten waarin de machtsstructuur waarbij wit boven zwart staat - zoals door Said geschetst - nog erg duidelijk aanwezig is. Daarnaast is in een aantal passages met een veranderende machtsstructuur geen sprake van mimicry of hybriditeit. Beide soorten passages zullen hierna aan bod komen.

De traditionele machtsstructuur

Verschillende passages in *Tikkop* bevestigen de traditionele machtsverhouding waarbij wit boven zwart staat. Bij deze oppositie wordt het Westen voorgesteld als machtig en ontwikkeld en het niet-Westen als achtergebleven en onderontwikkeld. Een voorbeeld van zo'n passage is het fragment waarin Mulder bij de witte buurvrouw Stienie in de auto zit:

“Het moet toch geweldig zijn om in zo'n land op te groeien.” “Niet voor iedereen,” zei ze bitter. Niet voor haar drie zonen... very bright, Rhodes scholarship. Voor hen was er geen toekomst in dit land, wel in Australië. “They can't get good jobs here you know.”⁵⁸

Zuid-Afrika wordt door Stienie neergezet als achtergebleven in ontwikkeling. Er zijn volgens haar immers geen banen voor hoogopgeleiden, onder wie haar zonen. De oppositie tussen het ontwikkelde Westen en het achtergebleven niet-Westen wordt hier nog eens aangezet wanneer Stienie vertelt dat haar zonen zijn vertrokken naar Australië. Dit land is namelijk een westers land en hier kunnen de zonen volgens Stienie wel werk vinden.

Wanneer Mulder een hotel bezoekt, komt de traditionele machtsverhouding weer duidelijk naar voren:

‘In de eetzaal liepen nog meer uniformen. Alle agenten waren zwart, op een oudere politieman na, die alleen stond, in een cirkel van zelfgenoegzaamheid – hij was de enige met sterren en strepen. Ze knikten naar elkaar met een stille glimlach van

⁵⁸ Van Dis, *Tikkop*, 38.

verstandhouding, zoals blanken naar blanken kijken (of gekleurden naar gekleurden) wanneer ze in de minderheid zijn. Mulder geneerde zich en draaide zich om.’⁵⁹

Wit staat in dit fragment boven zwart: de enige politieman met onderscheidingen – ‘sterren en strepen’ – is wit. De zwarte politiemannen hebben geen onderscheidingen. Zwart heeft dus minder macht dan wit. Bovendien maakt de zin ‘Ze knikten naar elkaar met een stille glimlach van verstandhouding, zoals blanken naar blanken kijken (of gekleurden naar gekleurden) wanneer ze in de minderheid zijn’ duidelijk dat er een oppositie is tussen wit en zwart. De samenleving is verdeeld in twee groepen: zwarten voelen zich verbonden met andere zwarten, en witten voelen zich verbonden met andere witten. Het gevoel van verbondenheid is blijkbaar gebonden aan huidskleur. Dat de witte politieman alleen staat, toont nogmaals de afstand tussen zwart en wit. Mulder betrapt zichzelf erop dat ook hij de scheiding in stand houdt door alleen naar de witte politieman te knikken en geneert zich dan.

Een vergelijkbaar voorbeeld is de passage waarin Donald en Mulder uit eten zijn:

‘Mulder dwaalde af – hij luisterde mee en verkende andere tafels. Alle gasten waren wit, en alle bediendes gekleurd. “Dat eet toch niet lekker.”’⁶⁰

Dit fragment laat zien dat wit geld heeft om uit eten te gaan, terwijl zwart moet werken en wit bedient. Deze scheiding is bovendien erg strak; in het restaurant zijn geen zwarte gasten en er zijn geen witte bediendes. In deze passage spreekt Mulder weer zijn afkeer uit over de machtsverhouding met de opmerking: “Dat eet toch niet lekker.”

In de laatste passage komt de gekleurde oesterverkoopster Charmein bij Mulder op bezoek. Het witte personage Mulder beschrijft uitgebreid haar sensuele uiterlijk. Dit past volgens het oriëntalisme bij het beeld dat het Westen van de oriëntaalse vrouw construeert.

‘Mulder aarzelde, vervloekte zijn preutsheid en liet haar binnen. Ze trapte haar slippers los en schudde het water uit haar lange rode rok. Hij excuseerde zich en dook de slaapkamer in om iets droogs aan te trekken. Toen hij weer binnenkwam, stond de vrouw gebogen over de mand – haar borsten tekende zich af in de doorweekte blouse. [...] Hij zette een stoel tegen de deur, ging op de bank liggen en snoof haar geur op.

⁵⁹ Van Dis, *Tikkop*, 95-96.

⁶⁰ Van Dis, *Tikkop*, 118

Ziltzoet. Het kussen was nat van haar kont. Ja, hij was bang geweest, niet voor een stinkschelp, maar voor een verlangen waaraan hij niet kon voldoen. Hij streelde zijn buik, herschikte zijn plakkerige pik, een doodvermoeid aanhangsel dat al jaren zijn kop liet hangen. Toch had hij iets van opwinding gevoeld.’⁶¹

In de beschrijvingen door Mulder is enorm veel aandacht voor het uiterlijk van Charmein, dat als seksueel aantrekkelijk wordt voorgesteld: ‘haar borsten tekenden zich af in de doorweekte blouse’, ‘het kussen was nat van haar kont’ en ‘Toch had hij iets van opwinding gevoeld.’ In zijn studie *Orientalism* benoemt Said dit voorstellen van de gekleurde vrouw als lustobject door een witte man:

‘This is especially evident in the writing of travelers and novelists: women are usually the creatures of a male power-fantasy. They express unlimited sensuality, they are more or less stupid, and above all they are willing.’⁶²

Ook in het fragment uit *Tikkop* is de manier waarop de witte man Mulder de inlandse vrouw Charmein voorstelt een resultaat van zijn seksuele fantasie. De traditionele machtsstructuur komt hier dus naar voren op het vertelniveau.

Veranderende machtsstructuur, maar geen hybriditeit of mimicry

In *Tikkop* zijn ook passages waarin de traditionele machtsverhouding tussen wit en zwart is veranderd, of aan verandering onderhevig is. Wit staat niet meer boven zwart, en in sommige van deze gevallen staat zwart boven wit. Dit is echter niet altijd te verklaren met behulp van hybriditeit of mimicry, zoals bij de passages over de positie van de burgemeester in het dorp. Een eerste voorbeeld is het fragment waarin Donald spreekt over de aanklacht die hij heeft ingediend:

‘Nu maar hopen dat zijn aanklacht ook werd gelezen – voor zover de gekozenen die kunst machtig waren. Op de burgemeester hoefde hij niet te rekenen, die hield niet van woorden langer dan drie lettergrepen. Post liet hij aan ondergeschikten over.’⁶³

⁶¹ Van Dis, *Tikkop*, 52-55

⁶² Said, *Orientalism*, 207.

⁶³ Van Dis, *Tikkop*, 82.

In de gemeenteraad zitten zwarten en wit staat dus niet meer boven zwart. De verandering van de machtsstructuur gaat echter niet gepaard met een toegenomen mate van ontwikkeling. Zwart is namelijk niet in staat te lezen, wat blijkt uit: ‘voor zover de gekozenen die kunst machtig waren.’ Zwart lijkt hier dus niet als gevolg van ‘beschaving’ door de westerlingen macht te hebben verworven.

Een vergelijkbaar voorbeeld is de passage waarin majoor Westhuyzen – ook wel Wessie – langskomt bij Donald. De dag ervoor heeft de majoor Donald uitvoerig verhoord over de beroving van een quotacontroleur.

“Ik balanceer,” zei Wessie. “Je kan er duizend mooie doekjes om winden maar er zitten ongeletterden op hoge posten. Ik wankel tussen wit en zwart. Er is geen andere mogelijkheid in een regenboognatie.” Daarom had hij Donald moeten verhoren, “om de burgemeester gerust te stellen”. Allemaal voor de etalage. Balanceerkunst.’⁶⁴

Dit fragment toont dat zwart machtiger is dan wit. De zwarte inwoners zitten immers op hoge posten en de zwarte burgemeester bezit de macht om vanuit een gevoel van wantrouwen witte inwoners zoals Donald te laten verhoren. De verschuivingen binnen de machtsstructuur hebben echter niet direct te maken met vermenging van de westerse en niet-westerse cultuur of het overnemen van westers gedrag. De witten hebben de zwarten immers niet ‘beschaafd’, want de zwarten zijn ongeletterd.

Waar zwarten zich in het verleden voegden naar de wensen van witten, is dat nu vaak andersom. Dit komt ook naar voren in het volgende fragment waarin Donald, Mulder en de witte buurvrouw Stenie in gesprek zijn na een overstroming:

“Ja, hij durft wel,” zei Stenie. “Gisteren heeft hij onze duinen opgeëist. Voor de radio. Het is hun grond, zei die. Grond van de eerste mensen.” “En jij dan,” vroeg Donald, “accepteren ze jou wel?” “Ik moet op eieren lopen, maar ik stond hier wel als eerste in mijn verpleegstersoutfit, nog vóór het leger en de politie.”⁶⁵

Dat zwart hier hiërarchisch boven wit staat, komt naar voren uit het opeisen door de zwarte burgemeester van de duinen waar vooral witten wonen. De vraag van Donald aan Stenie of ‘ze’ – de zwarte machthebbers – haar wel accepteren benadrukt nog eens deze

⁶⁴ Van Dis, *Tikkop*, 159.

⁶⁵ Van Dis, *Tikkop*, 149.

nieuwe machtsverhouding. Nu moet wit zijn best doen om geaccepteerd te worden door zwart, in plaats van andersom zoals in de tijd van de apartheid. Stenie toont bijvoorbeeld haar gediensigheid door voor verpleegster te spelen. In het fragment zijn echter geen elementen te ontdekken die wijzen op hybriditeit of mimicry.

De houding van de zwarte stropers tegenover witten zoals Donald laat ook een veranderende machtsrelatie zien:

‘De mensen praatten. Winston vertelde het niet graag, maar hij had verhalen opgevangen. “De stropers zijn kwaad op Doktor.” Donald verloor zijn geduld. “Wat kan jou die schooiers schelen?” “Ze zeggen...” Winston lachte zenuwachtig. “Doktor is niet de baas van het dorp.”⁶⁶

Winston vertelt dat de stropers vinden dat Doktor – Donald – niet de baas is van het dorp. De zwarte stropers accepteren dus niet langer een witte machthebber. Dat Donald de stropers ‘schooiers’ noemt laat zien dat wit krampachtig probeert vast te houden aan de traditionele machtsverhouding waarbij het Westen rijk is en het niet-Westen arm. Ondanks de veranderende machtsverhouding is geen vermenging van de westerse en niet-westerse cultuur zichtbaar in het fragment.

De verandering komt in het volgende fragment nog beter naar voren:

‘De vaste werkster had zich na de vloed niet meer gemeld, haar mankeerde niks, had Donald van Winston begrepen, maar de stropers hadden haar verboden nog langer op het witte duin te dienen.’⁶⁷

Hier blijkt dat de stropers daadwerkelijk niet meer accepteren dat wit hiërarchisch boven zwart staat. Ze verbieden namelijk dat zwart schoonmaakt bij wit en zijn dus machtiger dan de witte man Donald. Ook in dit fragment zijn echter geen aanwijzingen voor hybriditeit of mimicry.

Hybriditeit in *Tikkop*

In de paragraaf hiervoor werden passages uit *Tikkop* behandeld waarin de traditionele machtsstructuur duidelijk aanwezig is en passages waarin deze structuur is veranderd zonder dat er sprake is van hybriditeit of mimicry. Het zoeken naar fragmenten waar wel hybriditeit

⁶⁶ Van Dis, *Tikkop*, 170.

⁶⁷ Van Dis, *Tikkop*, 174.

in voorkwam, leverde bijna geen resultaten op. Er zijn maar weinig fragmenten waarin sprake is van wederzijdse beïnvloeding en er dus een mengvorm is ontstaan uit de westerse en niet-westerse cultuur. In de weinige passages die wel werden gevonden, was bovendien vaak geen verandering van de machtsstructuur. Bij de voorbeelden - die hierna zullen volgen - is ook steeds de agency van de hybride personage geanalyseerd.

Een eerste voorbeeld van hybriditeit is de passage waarin Mulder het uiterlijk van witten op het vliegveld beschrijft:

‘Veel rode hoofden en tatoeages – passagiers voor de vlucht naar Amsterdam. Ze waren in Afrika geweest en droegen woeste hemden en negervlechtjes en kralen in het blonde haar. Mulder was blij dat hij naar Parijs vloog.’⁶⁸

De witte toeristen vertonen uiterlijke kenmerken die horen bij de niet-westerse cultuur: woeste hemden en negervlechtjes. Ze behouden echter ook elementen uit hun eigen cultuur; ze hebben nog steeds een witte huid en blonde haren. Er is hier dus sprake van een mengvorm van culturen. Hierbij dient wel te worden gezegd dat de vermenging waarschijnlijk niet is ontstaan uit het streven van de westerling om de niet-westerling te beschaven: de witten zijn op vakantie geweest in Zuid-Afrika en de woeste hemden en negervlechtjes zijn dan ook souvenirs. De vermenging is dus veroorzaakt door toerisme en deze zal van tijdelijke aard zijn. Er zijn dus behoorlijk wat kanttekeningen te plaatsen bij dit voorbeeld van hybriditeit. Daarnaast is er in dit fragment geen enkele aanwijzing voor een verandering van de traditionele machtsstructuur; over de verhouding tussen wit en zwart komt in dit fragment simpelweg niets naar voren.

De focalisator in dit fragment is waarschijnlijk Mulder. In de zin ‘Mulder was blij dat hij naar Parijs vloog’ is hij duidelijk de focalisator; de zin betreft zijn gedachte in de vrije indirecte rede. Deze gedachte volgt als een conclusie op de eerste twee zinnen die observaties zijn. Dit maakt het aannemelijk dat Mulder ook in deze zinnen focaliseert. De hybride personages, de toeristen met ‘negervlechtjes’ en ‘woeste hemden’, focaliseren hier niet en hebben dus geen ruimte om te reageren op de visie van Mulder.

Ook in het gedrag van Donald en Mulder lopen de westerse en niet-westerse cultuur op een gegeven moment door elkaar. Aan het begin van het boek wordt herhaaldelijk

⁶⁸ Van Dis, *Tikkop*, 220.

beschreven dat veel zwarten verslaafd zijn aan de drug tik. Wanneer Donald toevallig een zakje tik in handen krijgt, proeft Donald ervan en ook Mulder wil het uitproberen:

‘Donald nam het mee naar de keuken, schudde wat poeder op een schoteltje en proefde een miniem stipje. Tik? Hendrik moest komen keuren. Alleen met het oog! Hij herkende het zakje. Ja, het was tik. Donald wou het tuig voor zijn huis liefst met een paar schoten in de lucht verjagen, maar Mulder wist hem te weerhouden: “Ze hebben betere wapens.” Hij schoof een lijntje op de palm van zijn hand, keek triomfantelijk in het rond, maar op het moment dat hij wilde snuiven sloeg Donald het uit zijn hand. Hij moest niezen en blies de helft over tafel. [...] Donald leegde het zakje boven de gootsteen. Mulder veegde de restanten van tafel en likte het stiekem op. Zijn tong tintelde, en zijn hoofd gloeide een beetje.’⁶⁹

Het gebruik van tik past niet binnen de westerse cultuur. Donald en Mulder gebruiken dit wel en behouden verder hun eigen cultuur. Deze vermenging ontstaat - in tegenstelling tot bij het vorige voorbeeld - wel door het streven van de westerlingen om niet-westerlingen te beschaven: Donald en Mulder willen Hendrik immers weer op het rechte pad krijgen en komen zo in aanraking met tik. Het gebruik van deze drug door Donald en Mulder komt echter maar één keer in het boek voor en heeft dus een incidenteel karakter. Er valt dus te betwijfelen of dit een zuiver voorbeeld van hybriditeit is. De traditionele machtsstructuur verandert bovendien niet. Uit het feit dat Donald bepaalt dat Hendrik niet van de tik mag proeven, blijkt namelijk dat wit hiërarchisch boven zwart staat.

Ook in deze passage is Mulder de focalisator. Allereerst maakt het woord ‘stiekem’ in de laatste zin aannemelijk dat Mulder focaliseert, omdat Donald en Hendrik zijn handeling niet opmerken. In de laatste zin worden bovendien gevoelens van Mulder beschreven. De volgende zinnen bestaan uit gesproken tekst in de vrije indirecte rede en hier is het dus ook mogelijk dat Mulder focaliseert: ‘Tik? Hendrik moest komen keuren. Alleen met het oog! Hij herkende het zakje. Ja, het was tik.’ Mulder is nu zelf het hybride personage en hij krijgt behoorlijk wat agency, want hij focaliseert.

In *Tikkop* komt ook hybriditeit in letterlijke zin voor. Hendrik is namelijk een voorbeeld van een ‘kleurling’: iemand met ouders van zowel een westerse als een niet-westerse achtergrond:

⁶⁹ Van Dis, *Tikkop*, 191.

‘Hendrik wou er niks van weten. “Ik ben niet gemieks, want dan besta je niet, net als brak water: geen zee, geen zoet.” De kleurling was een uitvinding van de blanken om onzichtbaar te maken – geen verleden, geen stam, geen clan, no loyalty.’⁷⁰

Hendrik is heeft een hybride culturele achtergrond, want hij is ‘gemieks’: hij heeft zowel een zwarte als witte ouder. Zelf geeft hij hieraan echter een nogal negatieve betekenis: hij vindt dat je als kleurling niets voorstelt, omdat je dan bij beide culturele achtergronden niet volledig hoort: “Ik ben niet gemieks, want dan besta je niet, net als brak water, geen zee, geen zoet.” Hierbij verbeeldt ‘brak water’ de identiteit van de kleurling. De termen ‘zee’ en ‘zoet’ stellen de identiteiten van zwart en wit voor, waarbij met ‘zee’ ‘zout’ wordt bedoeld. Net als wit en zwart zijn zoet en zout elkaars tegenovergestelden. Het blijft overigens onduidelijk welke termen bij elkaar horen. In het fragment is wel sprake van hybriditeit, maar de traditionele machtsverhouding blijft in stand, volgens Hendrik althans. Hij beweert namelijk dat het fenomeen kleurling een middel van wit is om zwart te onderdrukken.

In dit fragment is de focalisator moeilijk vast te stellen. De laatste zin staat in de vrije indirecte rede en kan zowel een gedachte als een uitspraak van Hendrik zijn. Wanneer het een gedachte is, focaliseert Hendrik hier. Wanneer Mulder focaliseert, krijgt het hybride personage, Hendrik, hier weinig agency; zijn uitspraken worden dan door Mulder weergegeven.

Mimicry in *Tikkop*

In *Tikkop* is daarnaast zichtbaar dat zwarten westers gedrag gaan kopiëren, wat vooral bestaat uit het gebruik van westerse luxeproducten en uitvindingen als internet en elektriciteit. Dit komt vooral tot uiting bij de relatie tussen de witte personages Mulder en Donald en het zwarte personage Hendrik, en de relatie tussen Mulder en Donald en het zwarte personage Winston. Zoals uitgelegd in het theoretisch kader houdt mimicry in dat de niet-westerling westers gedrag kopieert. De niet-westerling mag zich echter niet te veel als westerling gaan gedragen, want dan zou de westerling zijn autoriteit over de niet-westerling verliezen. In *Tikkop* is af en toe toch autoriteitsverlies zichtbaar. In de analyse is ingezoomd op de relatie tussen de witte mannen en de zwarte personages Hendrik en Winston. Bij de voorbeelden van mimicry is steeds bepaald of de personages met gemimiciseerd gedrag agency krijgen. Hiervoor is gelet op de focalisatie in de passages.

⁷⁰ Van Dis, *Tikkop*, 190.

Relatie Donald en Mulder - Hendrik

Donald en Mulder nemen Hendrik op een gegeven moment in huis om hem van zijn verslaving aan de drug tik af te helpen. Hendrik wordt door de twee heren volgens westerse maatstaven beschaafd en ingewijd in de westerse cultuur. Donald en Mulder staan in eerste instantie dus hiërarchisch boven Hendrik; zij bepalen wat goed voor hem is. In het verhaal is een proces zichtbaar: eerst maakt Hendrik door Donald en Mulder kennis met westerse middelen, vervolgens wordt hij steeds nieuwsgieriger naar deze middelen en ten slotte gaat hij ze steeds meer zelf gebruiken. Op deze manier gedraagt een niet-westerling zich dus steeds meer als een westerling.

In de volgende passage leert Hendrik van Donald en Mulder wat internet is:

‘Ze kropen in een microscoop, suisden door een bloedbaan en luisterden naar een kloppend hart. (Volumeknop aan.) Ook Donald kwam even kijken. Gedrieën zweefden ze met Google boven Afrika, Mulder stuurde mee. ... Het was te veel. Hij had nog nooit zoveel geleerd, zei hij. En de wereld was zo groot. Hendrik liet zich van zijn stoel glijden. Uitgeput. Zijn hoofd bonkte, hij zocht verkoeling op de kale tegelvloer.’⁷¹

Hendrik gebruikt een middel uit de westerse cultuur: internet, met bijbehorende programma's zoals Google Earth. In het fragment wordt benadrukt dat dit voor Hendrik bijzonder is. Dit komt naar voren uit de zin ‘Hij had nog nooit zoveel geleerd, zei hij’, en de uitputting die volgt op de kennismaking met internet. In het fragment is echter niet zichtbaar dat Donald en Mulder hun macht over Hendrik zijn verloren.

Wie in deze passage focaliseert is niet met zekerheid te zeggen. Donald focaliseert in ieder geval niet, want hij sluit pas later aan bij de computer. De zin ‘Zijn hoofd bonkte, hij zocht verkoeling op de kale tegelvloer’ lijkt te wijzen op focalisatie door Hendrik. Voor een ander personage is het immers onmogelijk om te voelen dat het hoofd van Hendrik bonkt. De zin zou echter ook een uitspraak van Hendrik in de vrije indirecte rede kunnen zijn, die wordt weergegeven door Mulder als focalisator. Een aanwijzing voor focalisatie door het witte personage Mulder is het expliciet benoemen van de verwonderde reactie van Hendrik op de westerse middelen. Uit het beschrijven van deze verwondering spreekt een dedain dat typisch is voor de houding van wit tegenover zwart: wit is ontwikkeld en zwart dient dit na te streven. Op basis hiervan wordt aangenomen dat Hendrik niet focaliseert.

⁷¹ Van Dis, *Tikkop*, 171- 172.

De keuken van Donald bevat ook veel zaken die nieuw zijn voor Hendrik, zoals elektriciteit:

‘Hendrik speelde de onverschillige, alsof de luxe gevangenis waarin hij was geplaatst hem geen donder deed, maar het lichtje in de oven boeide hem. “Braad je vlees met een lampie?” Zijn stem klonk hees en nasaal. “Het is een elektrische oven,” zei Donald. Hendrik had nog nooit zoiets gezien.’⁷²

Hoewel Hendrik zich niet als een westerling gedraagt, komt in dit fragment wel zijn interesse in westerse middelen naar voren. Het woord ‘speelde’ laat zien dat Hendrik niet echt onverschillig is ten opzichte van westerse zaken als elektriciteit, maar net doet alsof. Zijn nieuwsgierigheid blijkt uit de vraag die hij stelt en de zin ‘Hendrik had nog nooit zoiets gezien.’ In het fragment zijn geen redenen om aan te nemen dat de witte personages Donald en Mulder hun gezag kwijt zijn over het gekleurde personage Hendrik.

De zin ‘Zijn stem klonk hees en nasaal.’ wekt de indruk dat Mulder focaliseert. Dat Hendrik waarneemt hoe zijn eigen stem klinkt, is namelijk onlogisch. De zin ‘Hendrik had nog nooit zoiets gezien.’ lijkt een uitspraak van Hendrik in de vrije indirecte rede te zijn, weergegeven door Mulder. De beschrijving bevat weer een zeker *dedain*; er wordt benadrukt dat Hendrik zoveel luxe niet gewend is. Dit is vooral het geval wanneer wordt gezegd dat de onverschilligheid van Hendrik gespeeld is. Zelfs als het gedrag van Hendrik niet direct wijst op verwondering, meent het focaliserende personage Mulder nog te kunnen bepalen dat Hendrik wel verwonderd is. De lezer is geneigd dit te geloven, omdat Hendrik niet focaliseert.

Iets verder wordt weer beschreven hoe Hendrik reageert als hij voor het eerst in aanraking komt met elektriciteit:

‘Allemaal elektrisch. Hendrik sprong uit zijn stoel en speelde met alle knopjes. Het lampie won het: “Te prachtig.” Hij knielde voor het ovenraampje, asemde tegen het glas, veegde het schoon. Donald struikelde haast over hem: “Verbrand je vingers niet.” De bout siste. Hendrik siste. Zijn moeder roosterde vlees buiten op een vuur, zei hij. Maar dit, dit was beeldbraai, net televisie’⁷³

⁷² Van Dis, *Tikkop*, 176.

⁷³ Van Dis, *Tikkop*, 176.

Deze passage laat zien dat Hendrik westerse middelen zoals een oven waardeert. Hij maakt er echter nog geen gebruik van. Uit de reactie van Hendrik op het lampje van de oven: “Te prachtig.” en de nieuwsgierigheid waarmee hij de oven bekijkt, komt naar voren dat elektriciteit voor niet-westerlingen iets geweldigs is. Dit wordt nog eens aangezet door het trekken van een vergelijking met de manier waarop niet-westerlingen koken: buiten op een vuur, zonder elektriciteit. Het grillen van vlees boven een open vuur wordt in Zuid-Afrika ook wel “braai” genoemd. Hendrik vergelijkt het ovenraam met een televisiescherm en noemt het grillen van vlees in de oven daarom ‘beeldbraai’. Door de vergelijking ontstaat een sterke oppositie tussen wat gewoon is voor wit, en wat gewoon is voor zwart. De witte personages Donald en Mulder hebben hier nog steeds gezag over het gekleurde personage Hendrik.

In deze passage zijn geen directe aanwijzingen voor focalisatie door Mulder. Toch is het mogelijk dat hij de situatie aanschouwt en de handelingen van Hendrik en Donald beschrijft. Er komen in het fragment namelijk geen gevoelens van Hendrik of Donald naar voren. Focalisatie door een wit personage is in ieder geval aannemelijk, want er is veel aandacht voor het enthousiasme van Hendrik over de elektrische keukenapparatuur en dit past bij een neerbuigende houding van wit tegenover zwart. Waarschijnlijk focaliseert Hendrik dus niet, waardoor het onmogelijk te achterhalen wat hij werkelijk vindt.

Nadat Hendrik westerse middelen zoals internet en elektriciteit heeft leren kennen, begint hij zelfs steeds meer westers gedrag te vertonen. Wanneer hij eenmaal weet hoe YouTube werkt, raakt hij steeds meer geïnteresseerd in reggae en Chinese punk⁷⁴. Zoals gezegd bestaat bij de beschaving naar westerse maatstaven het ‘gevaar’ dat de niet-westerling op een gegeven moment zoveel is veranderd dat de westerlingen hun autoriteit verliezen. In *Tikkop* wordt Hendrik steeds zelfstandiger met het gebruik van westerse middelen en is Mulder en Donald hierdoor steeds vaker te slim af. Een subtiel voorbeeld hiervan staat op pagina 190:

‘Na en middag zoeken op internet kon Hendrik Donald overtroeven. De Khoi waren ook tot slaaf gemaakt. ... Hendrik was trots op zijn vondst.’⁷⁵

Hendrik gebruikt internet en heeft op deze manier toegang tot informatie die eerder voor hem onbereikbaar was. Hierdoor heeft hij over bepaalde zaken - in dit geval de geschiedenis van de Khoi - meer kennis dan Donald en Mulder. Allereerst wordt op deze

⁷⁴ Van Dis, *Tikkop*, 177, 189.

⁷⁵ Van Dis, *Tikkop*, 190.

manier ontkracht dat zwarten niet ontwikkeld zijn. Daarnaast vindt hierdoor een verschuiving binnen de machtsverhouding tussen wit en zwart plaats; zwart schuift naar boven.

In deze passage is het niet geheel zeker wie focaliseert. De beschrijving van een gevoel bij Hendrik: ‘Hendrik was trots op zijn vondst’ lijkt te wijzen op focalisatie door Hendrik, maar tegelijkertijd spreekt uit deze zin een dedain dat past bij een witte focalisator. Hendrik wordt namelijk neergezet als trots waarmee indirect wordt gezegd dat het is niet normaal is dat een zwarte over kennis beschikt. De trots bij Hendrik zou bovendien een observatie van de witte focalisator Mulder kunnen zijn. Het is dus goed te verdedigen dat Mulder hier focaliseert.

Langzaam beginnen Donald en Mulder hun autoriteit over Hendrik te verliezen. Als Mulder een keer stiekem op de kamer van Donalds vrouw Sarah is, wordt hij betrapt door Hendrik. Hendrik is nieuwsgierig naar de föhn van Sarah en gaat later weer de kamer in, hoewel dat niet is toegestaan:

‘Opeens hoorden ze een hoog gezoem. Hendrik achter de laptop? Hij zat niet aan de keukentafel. Waar hing hij uit? Ze riepen hem, volgden het geluid en hielden stil voor zijn kamer. Ze klopten. Gezoem, geen antwoord. De deur gaf niet mee, het bed stond ervoor. Donald trapte tegen de deur. Het zoemen hield op en na veel geschreeuw deed Hendrik open. Zijn haar stond rechtovereind en hij had z’n ogen zwart geschminkt. Sarahs föhn lag op bed.’⁷⁶

Hendrik gebruikt in deze passage zelf een föhn: een westers middel. Uit zijn wil om de föhn te gebruiken, gaat Hendrik gaat een kamer binnen waar hij niet mag komen. Donald en Mulder zijn hier gedeeltelijk de autoriteit over Hendrik verloren en er is dus sprake van een verandering van de machtsstructuur waarin wit boven zwart staat.

Mulder is in deze passage waarschijnlijk de focalisator - zoals in het grootste gedeelte van het boek - maar in theorie zouden zowel Mulder als Donald hier focalisator kunnen zijn. In de zin ‘Opeens hoorden ze gezoem.’ verwijst het persoonlijk voornaamwoord ‘ze’ naar Mulder en Donald en door het werkwoord ‘horen’ is het onmogelijk dat een ander personage dan een van deze twee mannen focaliseert. Hendrik vertoont hier dus gemimiciseerd gedrag, maar krijgt geen agency.

⁷⁶ Van Dis, *Tikkop*, 196.

Relatie Donald en Mulder - Winston

Uit de gedragingen van het personage Winston - de zwarte klusjesman van Donald - komt naar voren dat hij de westerse producten bewondert en geneigd is deze te gebruiken, wat past bij mimicry. Daarnaast is te zien dat hij zich steeds minder nederig gedraagt tegen Donald. Er is geen expliciet verband tussen de voorbeelden van mimicry en het autoriteitsverlies. Toch zullen beide soorten passages aan bod komen. Beide gaan immers over gedragingen van hetzelfde personage, Winston, en kunnen dus moeilijk los van elkaar worden gezien.

In de volgende passage komt naar voren dat Winston elementen uit de westerse cultuur overneemt:

‘Winston kreeg een zuinig glas, ging erbij zitten, stroopte de linkermouw van zijn overall op en liet trots zijn nieuwe horloge zien: een fonkelende Rolex – van een Chinees op de parkeerplaats gekocht.’⁷⁷

Een fonkelend horloge van het merk Rolex past in de westerse cultuur. Rolex is immers een westers bedrijf. Uit het citaat blijkt echter dat iemand uit de niet-westerse cultuur – een zwarte – dit product draagt. Hiermee wordt het beeld weerlegd dat zwarten arm zijn. Het dragen en tonen van het Rolex-horloge door Winston wijst echter niet direct op een verandering van de machtsverhouding tussen de witte personages Donald en Mulder het en zwarte personage Winston.

In deze passage is de Donald of Mulder de focalisator. Het zinsdeel ‘een fonkelende Rolex’ maakt focalisatie door Winston namelijk onwaarschijnlijk; voor hem is dit al bekende informatie, en hier wordt dit als nieuwe informatie gepresenteerd. Uit het waardeoordeel ‘trots’ spreekt bovendien een enigszins neerbuigende houding die past bij een witte focalisator. Vanuit een westerse blik is het dragen van een duur horloge voor zwarten iets om te bereiken. Winstons gedrag is dus een voorbeeld van mimicry, maar Winston krijgt geen agency, want hij focaliseert niet.

Vlak nadat Winston zijn horloge heeft getoond, volgt weer een handeling waaruit zijn waardering voor westerse producten blijkt en tegelijkertijd autoriteitsverlies te zien is:

‘Winston wankelde naar het aanrecht, aaide het broodrooster, pakte een antiek zilveren lepeldoos op, liet hem rammelen. “Wat zoek je, Winston?” vroeg Donald. “Kaaps zilver?” “Zet terug, Winston.” “Ja, Faan.”’⁷⁸

⁷⁷ Van Dis, *Tikkop*, 184.

Uit het aanraken van het broodrooster en de lepeldoos komt de nieuwsgierigheid van Winston naar westerse luxeproducten naar voren. De beweging ‘aaien’ bij het aanraken van het broodrooster toont bovendien een vorm van waardering voor het object. Het handelen van Winston illustreert op een subtiele manier het autoriteitsverlies bij Donald: Winston raakt ongevraagd spullen van Donald aan. Met de vraag of de lepels van zilver zijn, informeert hij zelfs impliciet naar de waarde van de lepeldoos, wat als brutaal kan worden beschouwd.

De uitgebreide beschrijving van de handelingen van Winston maakt focalisatie door Winston onwaarschijnlijk. Zowel Donald als Mulder zouden hier in theorie dus focalisator kunnen zijn. De uitspraken van het zwarte personage Winston worden wel weergegeven, maar hij focaliseert niet en krijgt dus weinig agency.

Het laatste fragment bevat geen mimicry. Toch is het opgenomen, omdat het toont dat de hiërarchie tussen het zwarte, gemimicriseerde personage Winston en het witte personage Donald langzaam wegvalt. Winston behandelt Donald namelijk met steeds minder respect:

‘De poort sloeg dicht. Winston rammelde in de stikdonkere gang. Donald en Mulder zaten in voorkamer te lezen en schoten verschrikt op uit hun luie stoel. “Wil je voortaan even bellen?” vroeg Donald geïrriteerd. “Het is na tien, Hendrik slaapt al.” Ging die tikkop nou klagen? Winston giechelde en moest zich aan de deurpost vasthouden. “Die tikkop mag blij zijn dat ik hem op dit uur nog zijn cola en ananas kom bezorgen.” Te laat ja, ongeriefelijk, maar leveranciers hadden hun eigen tijden, baas dacht toch niet dat hij die spullen alleen in het donker het duin op sleepte?’⁷⁹

Winston komt laat ’s avonds onaangekondigd binnen bij Donald, waarop Donald geïrriteerd vraagt of hij voortaan eerst wil bellen. Dat Winston dan niet zijn excuses aanbiedt, maar een lacherig antwoord geeft, illustreert het autoriteitsverlies bij Donald.

Een aantal elementen in het fragment wijst op focalisatie door Mulder. Het zinsdeel ‘vroeg Donald geïrriteerd’ en de zin ‘Winston giechelde en moest zich aan de deurpost vasthouden’ lijken namelijk observaties van een ander personage dan Donald of Hendrik te zijn. In het fragment komt Hendrik dus wel weer uitgebreid aan het woord, maar krijgt verder weinig agency.

⁷⁸ Van Dis, *Tikkop*, 184.

⁷⁹ Van Dis, *Tikkop*, 183.

Algemene bevindingen *Gelukkige slaven*

Ook in *Gelukkige slaven* is met behulp van de concepten mimicry en hybriditeit gezocht naar voorbeelden van een verandering van de machtsverhouding tussen wit en zwart. Bij de passages met hybriditeit of mimicry is ook gekeken naar de agency van de personages met dit gedrag. Om deze reden is weer gelet op de focalisatie in deze passages. Bij *Gelukkige slaven* was het veel eenvoudiger om de interne focalisator te bepalen dan in *Tikkop*. Bij het personage Khumalo was namelijk direct duidelijk dat van hem geen gedachtes en slechts uitspraken worden weergegeven; zijn hele pleidooi staat in de directe rede. Bovendien zijn er rondom zijn uitspraken verschillende aanwijzingen dat Tony Hanssen focaliseert. Op basis hiervan was hij als focalisator vast te stellen.

Het boek bevat, net als *Tikkop*, echter ook passages waarin de oppositie tussen wit en zwart - met wit hiërarchisch gezien boven zwart - naar voren komt. In *Gelukkige slaven* is daarnaast één passage waarin de machtsstructuur aan verandering onderhevig is zonder hybriditeit of mimicry. Beide soorten passages worden hierna behandeld.

De traditionele machtsstructuur

Ook in *Gelukkige slaven* zijn verschillende fragmenten waarin het wit boven zwart staat, of het Westen als ontwikkeld en niet-westerse landen als onderontwikkeld en onbeschaafd worden voorgesteld.

De traditionele machtsstructuur komt in de roman vaak tot uiting op het vertelniveau. De manier waarop Khumalo wordt neergezet door focalisator Tony Hanssen is namelijk typisch voor het oriëntalisme: het Westen beeldt de niet-westerse man als een primitief wezen af. Boudewijn schrijft in *Warm Bloed* dat van Indo-Europese mannen het volgende beeld wordt geschetst: ze worden geregeerd door primitieve driften en maken jacht maken op wild, vrouwen en rivalen⁸⁰. Boudewijn heeft het hier weliswaar over Indo-Europese mannen en niet over Afrikaanse mannen, maar zoals aangestipt in het theoretisch kader creëert het Westen van verschillende niet-westerse landen ongeveer hetzelfde beeld. De uitspraak van Boudewijn is dus ook van toepassing op de representatie van Afrikaanse mannen. Met behulp van enkele voorbeelden zal de portrettering van Khumalo als primitieve wildeling worden uitgelegd. Al direct bij de eerste ontmoeting tussen Khumalo en Tony Hanssen gedraagt Khumalo zich gewelddadig:

⁸⁰ Boudewijn, *Warm Bloed*, 234-235.

“Dan weet ik genoeg,” zei de man. Hij haalde uit met zijn linkerhand, waarin hij een bot voorwerp had gehouden, en trof Tony vol op de mond.’⁸¹

In dit fragment is geen duidelijke aanleiding voor het slaan van Tony. Khumalo slaat Tony uit het niets en komt hier dus als een agressieveling naar voren. De zwarte inspecteur is ook nog eens onbeschaafd, zo blijkt uit de volgende twee fragmenten waarin zijn eetmanieren worden beschreven:

“Heb je nog trek in die eendenborst? Die ligt hier wel koud te worden.” Tony, weer met open ogen, gebaarde dat de man mocht toetasten. Die liet het zich geen twee keer zeggen. Hij zette zijn tanden diep in het vlees. “Voor ik het vergeet,” zei hij met volle mond, “mijn naam is Khumalo.” Hij bood zijn pols aan, in plaats van de vet geworden hand waarmee hij de eendenborst vasthield. In zijn andere hand klemde hij een flesje rode wijn vast, al voor de helft leeg.’⁸²

‘Hij zag dat de inspecteur, één hand voor de mond, met de wijsvinger van zijn andere hand in zijn gebit begon te peuteren. De wijsvinger kreeg iets te pakken. De inspecteur bekeek het van dichtbij en stak het doodgemoedereerd in zijn opnieuw kauwende mond.’⁸³

De passages maken duidelijk dat Khumalo met zijn handen eet, praat met volle mond en peutert in zijn gebit. Hij gedraagt zich dus ongemanierd, wat het beeld van de wildeling versterkt. In de drie behandelde voorbeelden komt dit beeld naar voren uit de focalisatie door het witte personage Tony Hanssen. In de drie voorbeelden die nu volgen, doet Khumalo echter zelf uitspraken waarin hij de niet-westerse landen als primitief voorstelt. Het is opvallend dat dit westerse gedachtegoed wordt vertolkt door een zwart personage. Daarom speelt bij deze voorbeelden de vraag op of de uitspraken van Khumalo wellicht de visie van de witte auteur Lanoye weergeven, die hij in de mond van zijn zwarte personage legt. Het is slechts speculatie, maar wellicht doelt Cloostermans hierop in zijn recensie als hij schrijft: ‘Verder spreken alle personages, tot en met de Zuid-Afrikaanse inspecteur Khumalo, op z'n

⁸¹ Lanoye, *Gelukkige slaven*, 161.

⁸² Lanoye, *Gelukkige slaven*, 168.

⁸³ Lanoye, *Gelukkige slaven*, 169.

Lanoyes, wat in het geval van die laatste toch wel wringt.⁸⁴ In het eerste voorbeeld wordt de niet-westerse man door Khumalo als gewelddadig afgeschilderd:

“De grootste schande van ons continent, dat is het lot van onze vrouwen. Niet dat ik het later zelf beter heb gedaan. Ik ben drie keer getrouwd geweest, en ik heb alle drie mijn vrouwen schandalig behandeld. Ik heb ze bedrogen, ik heb ze verrot gescholden, ik heb er eentje geregeld geslagen en ik heb ze alle drie verlaten vóór ze mij konden dumpen.”⁸⁵

Khumalo vertelt dat hij zich agressief heeft gedragen tegen zijn vrouwen. Bovendien beweert hij in de eerste zin dat de meeste mannen in Afrika op deze manier handelen. Het idee dat de oriëntaalse man gewelddadig is, wordt dus in stand gehouden door de uitspraken van Khumalo.

Dat de niet-westerse man wordt geregeerd door primitieve driften, blijkt ook uit het volgende fragment:

“Ik weet best dat de zwarte man een aangebrande reputatie bezit inzake libido, maar eish! Die Chinezen? Die fokken er ook niet naast.”

Khumalo zegt dat de zwarte man een grote behoefte heeft aan seks, een van de primitieve driften. Khumalo brengt wel een nuancering in zijn uitspraak aan door middel van het woord ‘reputatie’. Hiermee benadrukt hij namelijk dat anderen denken dat de zwarte man belust is op seks. Hij ontkent dit echter niet en op deze manier blijft het beeld bestaan. Daar komt nog eens bij dat van een andere niet-westerse cultuur - de Chinese - hetzelfde beeld wordt neergezet. Ook de Chinezen zouden namelijk een hoog libido hebben. Dat het Westen van verschillende niet-westerse landen een vergelijkbaar beeld schetst, past - zoals aan bod kwam in het theoretisch kader - bij het oriëntalisme. Ook om deze reden voelt deze uitspraak vreemd aan uit de mond van het niet-westerse personage Khumalo.

Zuid-Afrika krijgt opnieuw het stempel “primitief” wanneer Khumalo spreekt over Chinese multinationals met vestigingen in Zuid-Afrika:

⁸⁴ Cloostermans, ‘De chaos houdt nooit op’, *De Standaard*.

⁸⁵ Lanoye, *Gelukkige slaven*, 190.

“Mijn punt is,” zei Khumalo, rook uitblazend, “dat die spleetogen, met hun export en hun hoogbouw, met al hun expertise en hun hoogtechnologische spionage, tegelijk nog altijd geloven in handenlezers en oude wijven die de toekomst voorspellen uit blaadjes thee. Precies zoals onze sangoma’s het weer voorspellen op basis van schaapsingewanden en kippenbotjes.”⁸⁶

Khumalo beweert dat de Zuid-Afrikaners en Chinezen soortgelijke manieren hebben om de toekomst voorspellen. Hij lijkt dit geloof van de Chinezen niet te vinden passen bij hun verdiensten op het gebied van technologische ontwikkeling. Khumalo vindt de manieren om de toekomst te voorspellen waarschijnlijk achterhaald. Impliciet bevestigt hij hiermee het beeld van Zuid-Afrika als onderontwikkeld. Bovendien worden de Chinese en Zuid-Afrikaanse cultuur door de vergelijking weer op één hoop gegooid, wat zoals gezegd past bij oriëntalisme. Ook deze uitspraak voelt vreemd aan, omdat hij wordt gedaan door een zwart personage.

In laatste fragment is de zwarte inspecteur Khumalo alweer uit beeld. Tony Hanssen maakt dan via Skype kennis met de nieuwe vriendin van zijn vader. De nieuwe vriendin is gekleurd en wordt beschreven als een lustobject, een typisch beeld dat het Westen creëert van de oriëntaalse vrouw:

‘Het kind dat toen verscheen was niet onknap en hooguit vijftientig. Ze had zo te zien minstens één zwarte verwekker, Moeder Natuur had haar begiftigd met geprononceerde boezem en haar mond zou niet misstaan in reclames voor lippenstift. De werksters gingen er esthetisch gezien niet op achteruit in België, dacht Tony. [...] Haar gezicht veranderde kortstondig in een kubistisch meesterwerk en ging vervolgens toch weer over in het realistische portret van een knappe jonge vrouw van gemengd bloed. [...] Linda lachte. Een prachtige, levenslustige, vranke lach. Tony tooide een tersluikse blik naar de ander. Die keek niet meer naar Tony. Naar het scherm des te meer. Met open mond om zo veel schoonheid, zo’n brok seks. [...] Ze had haar rechterhand op haar borstbeen gelegd, boven haar decolleté, alsof ze Tony’s gevoelens wilde sparen door haar eigen hart af te dekken. Haar nagels waren lang en gelakt in bordeauxrood.’⁸⁷

⁸⁶ Lanoye, *Gelukkige slaven*, 178.

⁸⁷ Lanoye, *Gelukkige slaven*, 241-244.

De beschrijvingen door Mulder van Linda gaan - net als bij het geanalyseerde fragment over Charmein - bijna alleen maar over haar uiterlijk, dat Tony erg aantrekkelijk vindt. Hij heeft het onder andere over haar borsten en mond, en noemt haar een 'brok seks'. De manier waarop zwart door wit wordt voorgesteld, past bij het oriëntalisme, de studie van Said:

'This is especially evident in the writing of travelers and novelists: women are usually the creatures of a male power-fantasy. They express unlimited sensuality, they are more or less stupid, and above all they are willing.'⁸⁸

De beschrijving van het gekleurde personage Linda door het witte personage Tony is seksueel geladen, wat een voorbeeld is van othering. De traditionele machtsstructuur wordt hier dus bevestigd op het vertelniveau. Hierbij dient wel opgemerkt te worden dat Linda niet in Zuid-Afrika woont en aan de hand van dit fragment dus weinig gezegd kan worden over de machtsverhouding tussen wit en zwart in Zuid-Afrika.

Veranderende machtsstructuur, maar geen hybriditeit of mimicry

Ook in *Gelukkige slaven* zijn passages waarin dat de traditionele machtsstructuur wordt bevestigd, zonder dat er sprake is van hybriditeit of mimicry. Een voorbeeld hiervan is de passage waarin Khumalo en Tony in discussie zijn over de invloed van de China in de wereld:

“Jij bent gewoon stikjaloers,” zei Khumalo, “omdat die Chinezen overal eerder waren dan jullie.” Zijn geamuseerdheid leek al weg. “Het gaat er niet om wie het eerst is,” zei Tony, slikkend. “Het gaat erom wie het langst blijft.” “Fuck, yeah!” riep Khumalo. “Dat hebben wij aan den lijve mogen ondervinden. Niet alleen in Kaapstad. In heel Afrika, Congo – jullie Congo – kop op. Maar zelfs daar? Geloof mij, mister. Jullie vertoning is uitgespeeld. Verleden tijd.” Hij leek eens te meer diep beledigd.⁸⁹

In dit fragment stelt Khumalo dat zwart zich niet meer laat dicteren door wit. In de zin 'Jullie vertoning is uitgespeeld. Verleden tijd' doelt Khumalo op de vroegere overheersing van wit in de Afrikaanse landen als Zuid-Afrika en Congo. Uit de uitspraken van Khumalo spreekt daarnaast een haat tegenover wit, wat blijkt uit: 'Zijn geamuseerdheid leek al weg' en 'Hij leek eens te meer diep beledigd'. Volgens Khumalo staat wit niet meer boven zwart,

⁸⁸ Said, *Orientalism*, 207.

⁸⁹ Lanoye, *Gelukkige slaven*, 173.

maar er is geen hybriditeit of mimicry in het fragment dat deze verandering zou kunnen verklaren.

Hybriditeit in *Gelukkige slaven*

Hiervoor werden passages uit *Gelukkige slaven* behandeld waarin de traditionele machtsstructuur wordt bevestigd. Daarnaast kwam er ook een fragment aan bod dat wijst op verschuivingen binnen de traditionele machtsstructuur, zonder dat er sprake is van hybriditeit of mimicry. Met behulp van de concepten mimicry en hybriditeit is echter ook gezocht naar passages waarin de machtsstructuur is veranderd. Voorbeelden van hybriditeit waren - net als bij *Tikkop* - bijna niet te vinden. Het enige voorbeeld van hybriditeit betreft vermenging in letterlijke zin van het woord. Het personage Linda heeft namelijk zowel een witte als zwart ouder. In de passage is echter geen verandering van de machtsverhouding tussen wit en zwart in Zuid-Afrika.

‘Dit was mamaatje noch papaatje. [...] Het kind dat toen verscheen was niet onknap en hooguit vijftientig. Ze had zo te zien minstens één zwarte verwekker, Moeder Natuur had haar begiftigd met geprononceerde boezem en haar mond zou niet misstaan in reclames voor lippenstift. [...] Haar gezicht veranderde kortstondig in een kubistisch meesterwerk en ging vervolgens toch weer over in het realistische portret van een knappe jonge vrouw van gemengd bloed.’⁹⁰

Uit de zin ‘Ze had zo te zien minstens één zwarte verwekker.’ en het zinsdeel ‘in het realistische portret van een knappe jonge vrouw van gemengd bloed’ is op te maken dat Linda een personage met een hybride culturele achtergrond is. Over de machtsverhouding tussen wit en zwart in Zuid-Afrika valt aan te hand van dit fragment echter weinig te zeggen, want het hybride personage Linda woont in België.

In het fragment is Tony Hanssen - de Tony Hanssen die zich aan het begin van het verhaal in Buenos Aires bevindt - de focalisator. Dit is op te maken uit de eerste zin: ‘Dit was noch mamaatje, noch papaatje’, want alleen voor deze Tony zou dit mogelijk zijn moeder of vader zijn. Linda is in dit fragment het focaliserend object. Ze komt ook in de passages die op dit fragment volgen bovendien amper aan het woord en krijgt dus bijna geen agency.

⁹⁰ Lanoye, *Gelukkige slaven*, 241-242.

Mimicry in *Gelukkige slaven*

Ook het concept mimicry is aangegrepen in de zoektocht naar fragmenten met verschuivingen binnen de traditionele machtsstructuur. Waar mimicry in *Tikkop* rechtstreeks naar voren komt uit het gedrag van personages, komt dit in *Gelukkige slaven* vooral naar voren uit de verhalen van het zwarte personage Khumalo over gedragingen van anderen. Wanneer Khumalo op bezoek komt in de hotelkamer van Tony Hanssen doet hij namelijk verschillende uitspraken over de zwarte politieke machthebbers in Zuid-Afrika. Deze laten zien dat deze zwarten westerse cultuurelementen overnemen. Hierbij valt wel op dat dit uitsluitend westerse luxeproducten en middelen zijn om het leven makkelijker te maken. In de fragmenten staat wit niet meer boven zwart, want de politieke machthebbers zijn zwart. Hierna zullen enkele van deze passages worden behandeld om het kopieergedrag te illustreren. Een eerste voorbeeld is de passage waarin Khumalo uitweidt over de verdiensten van de zwarte politieke leiders in Zuid-Afrika na de apartheid:

“Er zijn er veel – zeker onder de lafaards die zijn geëmigreerd, en onder de klootzakken die tot het eind de boeren hebben gesteund – die zeggen dat er bij ons niets ten goede is veranderd. Dat alles integendeel in elkaar stuikt, Sierra Leone en Zimbabwe achterna. Die sukkels zou ik met plezier in hun nekvel willen grijpen. Ik zou ze naar de township willen sleuren waar de shack stond van mijn moeder, naar het dorp waar zij geboren is en waar ze begraven had moeten zijn. Ik zou ze er met hun neus tegenaan willen duwen, tegen de honderduizenden huizen die wél zijn gebouwd, en die wél sanitair hebben, hoe sober ook. Ik zou ze willen voortschoppen over de wegen die wél zijn aangelegd. Ik zou ze de gebouwen van justitie in willen ranselen, in wijken waar vroeger enkel plaats was voor straffeloosheid. Ik zou ze de speelgronden willen tonen, zelfs een openbaar zwembad, op de plaatsen waar vroeger kinderen voetbalden op een vuilnisbelt. Ik zou met hen, gezeten in de bibliotheek van ons gloednieuwe Grondwettelijk Hof in Jo’burg, de groeicijfers van onze economie willen leggen naast de crisistabellen van de landen waar zij naartoe zijn gevlicht, met de staart tussen de benen. [...] Het spijtige is Tony, dat zij ook mij in mijn nekvel kunnen grijpen. En dat ze mij naar te veel townships kunnen sleuren waar de schande regeert. Waar de uitzichtloosheid niet raakt uitgeroeid. Vergeef me dat ik daar geen

gedetailleerd beeld van schets. Dat is laf, maar het doet me te veel pijn. Hoe is het mogelijk dat we zo tekort zijn geschoten?”⁹¹

De zwarte machthebbers over wie Khumalo spreekt, vertonen gemimiciseerd gedrag. Ze hebben de westerse samenleving als voorbeeld genomen bij het inrichten van Zuid-Afrika na de apartheid, zo blijkt uit de voorbeelden van Khumalo: tegenwoordig zijn er wegen, huizen met sanitair, een rechtsstaat, speelplaatsen, zwembaden en bibliotheken. Het beeld van Zuid-Afrika als arm land wordt echter slechts gedeeltelijk weerlegd. Het land beschikt tegenwoordig over goede faciliteiten, maar Khumalo geeft toe dat deze faciliteiten in grote delen van het land nog niet zijn georganiseerd en dat er daar nog grote armoede heerst.

In het fragment is Khumalo continu aan het woord, maar de focalisator is nog steeds Tony Hanssen – de Tony Hanssen die zich eerst in Buenos Aires bevond. De lezer bekijkt het pleidooi van Khumalo door de ogen van Tony. De personages met gemimiciseerd gedrag zijn de zwarte machthebbers in Zuid-Afrika; zij richten hun samenleving in volgens westerse maatstaven. Zij zijn bijpersonages die zelden spreken en dus nauwelijks agency krijgen.

Iets later komt weer naar voren dat zwart macht bezit en westers gedrag kopieert:

“‘Het echte debacle? Onze naar boven gevallen kameraden, die willens en wetens hun zakken vullen alsof zij de nieuwe kolonistoren zijn. Een handvol van zulke knagers is al voldoende om een nieuw gebouw scheef te doen trekken. En het zijn er meer dan een handvol.’”⁹²

Het zinsdeel ‘alsof ze de nieuwe kolonistoren zijn’ expliciteert mimicry. Het kopieergedrag heeft vooral betrekking op de grote rijkdom die de zwarten zich aanmeten, wat naar voren komt uit ‘die willens en wetens hun zakken vullen’. Op deze manier wordt weersproken dat grote rijkdom alleen voorbehouden is aan westerse landen.

Khumalo is in dit fragment aan het woord en de focalisatie vindt plaats via Tony Hanssen. De personages met gemimiciseerd gedrag in dit fragment zijn bijpersonages: ze komen alleen voor in het verhaal van het personage Khumalo. Zij hebben niet de mogelijkheid om te reageren op het beeld dat van hen wordt geschetst en krijgen dan ook geen agency.

⁹¹ Lanoye, *Gelukkige slaven*, 199-200.

⁹² Lanoye, *Gelukkige slaven*, 201.

Later werkt Khumalo zijn uitspraak over ‘omhooggevallen kameraden’ nog verder uit. Hij vertelt dat hij de rijkdom van de zwarte machthebbers - die hij afkeurt - eerst niet wilde zien, maar dat hij geen keuze meer had toen hij op de verjaardag van zijn partij, het African National Congress (ANC), was. Hij ontdekte toen op een gloednieuwe BMW met het partijlogo erop:

“‘Er werd een reusachtige taart binnengereden, recht naar de middenstip in the golden circle. Er werden een paar honderd flessen bubbels aangevoerd en ontkurkt. Te midden van die slecht geregisseerde farce greep onze voormalige interim-president, niet eens zo’n kwaai vent, de microfoon om de massa’s toe te spreken. De massa’s die zich ook buiten stonden te vergapen aan de weelde op videoschermen. De massa’s waarvan de meesten een gratis T-shirt hadden gekregen, zo’n lor dat in de buurt van deze Chinese stad gemaakt wordt voor een habbekrats. En weet je wat hij zei, Tony? Onze misschien ooit wel toekomstige president? Met een taartschap en een glas champagne in zijn poten? Hij excuseerde zich bij de massa’s omdat er niet genoeg taart en niet genoeg champagne was voor iedereen. Maar wij zullen ervan eten en drinken in jullie naam! Hij werd niet eens uitgejouwd. Het passeerde in het feestgedruis. We’ll eat and drink on your behalf! Ik wendde gedegouteerd mijn gezicht af. Toen zag ik hem staan. Zo wit als een nieuwe koelkast. Op zijn beide flanken in geel, groen en zwart, stond de naam en het logo van mijn partij. Daaronder een dubbele slogan. Honderd jaar ontvoogding! Eindelijk vrij! [...] Het was de auto van de provinciepremier van Limpopo.’”⁹³

De zwarte provinciepremier van Limpopo rijdt in een BMW, een westers merk. Hier maakt een niet-westerling dus gebruik van een westers luxeproduct. Ook op andere manieren wordt ontkracht dat rijkdom slechts bereikbaar is voor wit; de zwarten drinken champagne en eten van een reusachtige taart. Hierbij dient wel gezegd te worden dat dit niet voor alle zwarten geldt. In het fragment wordt de kloof getoond tussen de rijkdom van een kleine groep zwarten en de armoede van een grote groep zwarten: ‘De massa’s die zich ook buiten stonden te vergapen aan de weelde op videoschermen. De massa’s waarvan de meesten een gratis T-shirt hadden gekregen, zo’n lor dat in de buurt van deze Chinese stad gemaakt wordt voor een habbekrats.’ Het zinsdeel ‘die zich ook buiten stonden te vergapen aan de weelde op

⁹³ Lanoye, *Gelukkige slaven*, 203.

videoschermen' benadrukt dat rijkdom voor de meeste zwarte inwoners nog steeds heel bijzonder en onbereikbaar is. Het beeld van Zuid-Afrika als een arm land wordt hier dus gedeeltelijk, maar niet helemaal, weersproken.

Ook in deze passage spreekt Khumalo en focaliseert Tony Hanssen. De personages met gemimicriseerd gedrag, de voormalige interim-president en de provinciepremier van Limpopo, zijn bijpersonen. Ze worden opgevoerd in het verhaal van het personage Khumalo. Ze krijgen weinig agency, want ze komen weinig aan het woord komen en focaliseren niet.

Conclusie

In deze scriptie is gepoogd antwoord te geven op de vraag of er een verandering van de traditionele machtsstructuur - waarbij wit macht uitoefent op zwart - zichtbaar is in de representatie van personages *Tikkop* en *Gelukkige slaven*, oftewel: of de machtsstructuur zodanig verandert dat wit niet meer boven zwart staat. Hiertoe werden de volgende drie vragen gesteld:

- Welke voorbeelden van hybriditeit zijn te vinden in *Tikkop* en *Gelukkige slaven*?
- Welke voorbeelden van mimicry zijn te vinden in *Tikkop* en *Gelukkige slaven*?
- Welke personages focaliseren in de passages met hybriditeit of mimicry?

De vragen worden hieronder kort per boek beantwoord.

Tikkop

In *Tikkop* zijn allereerst maar heel weinig voorbeelden van hybriditeit. Bij deze voorbeelden blijft de traditionele machtsverhouding tussen wit en zwart in stand, of er zijn geen aanwijzingen voor een verandering.

Voorbeelden van mimicry zijn de passages waarin de personages Hendrik en Winston westerse producten gebruiken. Bovendien is in deze passages te zien dat zwart geleidelijk naar boven verschuift in de machtsstructuur; Donald en Mulder verliezen langzaam hun autoriteit over Hendrik en Winston.

Bij de voorbeelden van hybriditeit en mimicry was de focalisator moeilijk te bepalen door het vele gebruik van de vrije indirecte rede. In het algemeen zijn er wel veel aanwijzingen voor focalisatie door het witte personage Mulder. Ook de manier waarop de handelingen van het zwarte personage worden beschreven, wijzen in de richting van een witte focalisator. In de fragmenten waarin Hendrik en Winston in aanraking komen met westerse middelen wordt namelijk steeds de verwondering bij de twee personages benadrukt. Hieruit

spreekt een houding waarbij wit zich beter voelt dan zwart en die niet past bij een zwarte focalisator.

Gelukkige slaven

Ook in *Gelukkige slaven* was slechts één voorbeeld van hybriditeit te vinden en aan de hand hiervan was geen verandering van de machtsstructuur te bepalen.

In het boek zijn de gedragingen van de zwarte politieke machthebbers van Zuid-Afrika voorbeeld van mimicry. Uit het pleidooi van Khumalo komt namelijk naar voren dat zwarten westerse faciliteiten en producten gebruiken. In sommige passages wordt het gedrag zelfs letterlijk een vergeleken met het gedrag van de voormalige witte kolonistoren. Uit de fragmenten blijkt echter dat slechts een kleine groep rijke zwarten toegang heeft tot deze westerse producten en faciliteiten. Voor de grote groep arme zwarten zijn deze onbereikbaar. Het beeld van Zuid-Afrika als arm, achtergesteld land verdwijnt dus niet volledig.

In de gevonden passages met hybriditeit en mimicry is Tony Hanssen continu de focalisator. Khumalo komt uitgebreid aan het woord, maar focaliseert nergens. Dit geldt ook voor de zwarte machthebbers met gemimicriseerd gedrag over wie hij spreekt en het hybride personage Linda.

Samenvattend kan worden gesteld dat in beide romans bijna geen voorbeelden van hybriditeit zijn. Hierbij was bovendien geen verandering van de machtsverhouding tussen wit en zwart. Beide boeken bevatten echter wel veel voorbeelden van mimicry waarbij zwart zich niet meer laat dicteren door wit. Deze voorbeelden van mimicry beperken zich in zowel *Tikkop* als *Gelukkige slaven* tot het gebruik van westerse producten. In *Tikkop* is het kopieergedrag rechtstreeks te zien in het gedrag van personages, terwijl in *Gelukkige slaven* vooral wordt gesproken over gemimicriseerd gedrag, door Khumalo. Wat betreft de machtsverhouding tussen wit en zwart is in *Tikkop* steeds minder respect van zwart voor wit en in *Gelukkige slaven* zijn zwarten aan de macht. Op het verhaalniveau zijn dus aanwijzingen voor een verandering van de machtsstructuur.

In beide romans komt op het vertelniveau echter geen verandering van de machtsstructuur tussen wit en zwart naar voren; de focalisatie verloopt bij de voorbeelden van hybriditeit en mimicry steeds via wit. Hierdoor krijgen de zwarte personages geen ruimte om te reageren op het beeld dat van hen wordt neergezet. In *Gelukkige slaven* zijn de personages met gemimicriseerd gedrag ook nog eens bijpersonages die zelden het woord krijgen. Dat de focalisatie steevast via wit verloopt, komt voor in *Tikkop* goed naar voren. Bij de voorbeelden

van mimicry wordt namelijk steeds benadrukt dat het voor niet-westerse personages bijzonder is om westerse middelen gebruiken.

Discussie

Op basis van de conclusie zou het idee kunnen ontstaan dat de meeste passages in *Tikkop* en *Gelukkige slaven* een verandering van de machtsverhouding tussen wit en zwart tonen. Uit de analyse blijkt echter dat er ook veel voorbeelden zijn waarin de traditionele machtsstructuur wordt bevestigd. In *Tikkop* staat wit in sommige fragmenten duidelijk boven zwart en de manier waarop het inlandse personage Charmein wordt neergezet is een voorbeeld van othering. Dit laatste geldt ook voor de weergave van de personages Khumalo en Linda in *Gelukkige slaven*: Khumalo is een primitieve wildeling en Linda ‘een brok seks’. Bovendien doet Khumalo zelf verschillende uitspraken waarin hij Zuid-Afrika beschrijft als achtergesteld en onbeschaafd. Bij de voorbeelden met betrekking tot de manier waarop de personages Charmein, Khumalo en Linda worden neergezet, ontstaat de bevestiging van de traditionele machtsstructuur opvallend genoeg weer op het vertelniveau.

Wanneer wordt gekeken op het verhaalniveau zijn er zoals gezegd veel passages waarin de machtsstructuur is veranderd of aan verandering onderhevig is. In een groot aantal fragmenten staat zwart boven wit. In zowel *Tikkop* als *Gelukkige slaven* komt bijvoorbeeld naar voren dat de politieke machthebbers tegenwoordig zwart zijn. Passages in *Tikkop* laten daarnaast zien dat wit steeds minder wordt geaccepteerd door zwart en zich steeds meer moet vormen naar de maatstaven van zwart. Het fragment waarin Stenie verpleegster speelt en de fragmenten waarin de zwarte stropers geen gezag van Donald meer accepteren, zijn hier voorbeelden van. Deze maken duidelijk dat de verandering van de machtsverhouding tussen wit en zwart niet tot gevolg heeft dat wit en zwart nader tot elkaar komen. Zwart lijkt wit eerder te willen dicteren. Dit lijkt de sociale realiteit te reflecteren, zo blijkt uit het besproken artikel ‘De Zuid-Afrikaanse regenboog wordt vervangen door de oude zwart-wit tegenstellingen’. Hierin wordt namelijk geconstateerd dat de nieuwe zwarte middenklasse in Zuid-Afrika een grote haat koestert jegens de witte inwoners en vindt dat het nu ‘hun beurt’ is⁹⁴.

In veel van de passages met een veranderende machtsstructuur is geen enkel spoor van hybriditeit of mimicry. De concepten zijn dus niet geschikt om alle voorbeelden van verandering van de machtsverhouding tussen wit en zwart op te sporen. Dit roept de vraag op of uitwisseling van westerse en niet-westerse cultuurelementen, of het nastreven van de

⁹⁴ Van Gorp, ‘De Zuid-Afrikaanse regenboog wordt vervangen door de oude zwart-wit tegenstellingen’, in *MO Mondiaal Nieuws*.

westerse cultuur wel nodig is voor een verandering van de machtsverhouding tussen wit en zwart.

Het vermoeden dat antwoord op de hierboven gestelde vraag “nee” luidt, wordt gesterkt bij bestudering van de voorbeelden van mimicry. Er zijn namelijk nogal wat kanttekeningen te plaatsen bij de zuiverheid van deze voorbeelden. In zowel *Tikkop* als in *Gelukkige slaven* bestaat het overnemen van westers gedrag uitsluitend uit het omringen met grote rijkdom en het gebruik van westerse luxeproducten en uitvindingen die het leven makkelijker maken: een horloge van het merk Rolex, een auto van het merk BMW, internet en elektriciteit. Het overnemen van andere westerse cultuurelementen dan westerse producten komt nergens in romans voor. Daarnaast laten de voorbeelden in *Gelukkige slaven* zien dat de groep personages met gemimiciseerd gedrag alleen bestaat uit de rijke zwarte machthebbers. Arme zwarten maken geen gebruik van de westerse luxeproducten.

Een mogelijke verklaring is de globalisering die gedurende de afgelopen twee decennia van grote invloed is geweest op de samenleving in Zuid-Afrika. In het artikel ‘Globalization, marginalization, and contemporary social movements in South Africa’⁹⁵ stellen Richard Ballard et al. dat de transformatie van Zuid-Afrika na 1994 als land met apartheid naar een land met een democratisch bestel gepaard ging met globalisering. Er ontstond een situatie waarin de opkomende zwarte machthebbers meer economische macht kregen toegekend in ruil voor hun steun voor het neoliberale economische beleid. Het resultaat hiervan was dat een kleine groep zwarten enorm profiteerde van de globalisering, terwijl de grote massa zwarten juist slachtoffer werd van de globalisering: de werkeloosheid en de daarmee gepaard gaande armoede namen enorm toe onder deze groep.⁹⁶

Toen Bhabha begin jaren ’90 zijn theorie over hybriditeit en mimicry formuleerde, was de globalisering nog lang niet in het stadium waarin het zich nu bevindt. Mogelijk is de invloed van de globalisering op de machtsverhouding tussen wit en zwart daardoor onderbelicht gebleven in deze scriptie. Het gebruik van de genoemde producten en middelen door niet-westerse personages zou namelijk voort kunnen komen uit het streven om rijk te zijn en mee te doen aan de geglobaliseerde wereld, in plaats van het streven om hetzelfde te

⁹⁵ Richard Ballard, Adam Habib, Imraan Valodia en Elke Zuern, ‘Globalization, marginalization, and contemporary social movements in South Africa’, in *African Affairs*, 104/417, 615-634, http://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/30352989/Ballard_et_al_2005_Glob__Marg_and_Social_Movements.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1497175055&Signature=jA8bOFzD3i7TdgVeZhyWFQNVPLo%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DGlobalization_marginalization_and_contem.pdf (geraadpleegd 11 juni 2017).

⁹⁶ Ballard et al. ‘Globalization, marginalization, and contemporary social movements in South Africa’, *African Affairs*, 9.

worden als een westerling. Dit zou aansluiten bij de uitspraak van Grundlingh in het artikel ‘De Zuid-Afrikaanse regenboog wordt vervangen door de oude zwart-wit tegenstellingen’ dat de nieuwe zwarte middenklasse haar verworven rijkdom veilig wil stellen.⁹⁷

De concepten hybriditeit en mimicry blijken niet geheel geschikt om een verandering van de machtsverhouding tussen wit en zwart in *Tikkop* en *Gelukkige slaven* te beschrijven. Van een andere machtsverhouding in modern Zuid-Afrika tussen wit en zwart dan geschetst door Said is echter wel sprake: in beide boeken is op het verhaalniveau zichtbaar dat steeds meer zwarten zich niet meer door witten laat dicteren. Deze verandering wordt in beide boeken echter door een witte, westerse bril bekeken; alleen witte personages focaliseren en deze personages zetten een stereotiep beeld neer van “de Ander”. Voor een eventueel vervolgonderzoek zou het interessant zijn te onderzoeken of er Nederlandstalig proza is waarin de nieuwe machtsverhouding tussen wit en zwart in Zuid-Afrika ook op het vertelniveau naar voren komt. Wellicht zijn er andere auteurs dan Van Dis en Lanoye die met meer kleur schrijven over de regenboognatie Zuid-Afrika.

Bibliografie

- Amatmoekrim, Karin. ‘Denk na witte schrijver, over het zwarte personage dat je opvoert’, in *NRC Handelsblad* (21 oktober 2016).
<https://www.nrc.nl/nieuws/2016/10/21/denk-na-witte-schrijver-over-het-zwarte-personage-dat-je-opvoert-4922342-a1527821> (geraadpleegd 25 mei 2017).
- Bal, Mieke. *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative*, 3e dr. Toronto/ Buffalo/ Londen: University of Toronto Press.
- Ballard, Richard, Adam Habib, Imraan Valodia en Elke Zuern, ‘Globalization, marginalization, and contemporary social movements in South Africa’, in *African Affairs*, 104/417, 615-634,
http://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/30352989/Ballard_et_al_2005_Glob_Marg_and_Social_Movements.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1497175055&Signature=jA8bOFzD3i7TdgVeZhYWFQNVPLo%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DGlobalization_marginalization_and_contem.pdf (geraadpleegd 11 juni 2017).
- Bhabha, Homi K. *The location of culture* (New York en Londen: Routledge, 1994).

⁹⁷ Van Gorp, ‘De Zuid-Afrikaanse regenboog wordt vervangen door de oude zwart-wit tegenstellingen’, in *MO Mondiaal Nieuws*.

- Bork, G.J. van. ‘Adriaan van Dis’, in *Schrijvers en dichters* (dbnl biografieënproject I, 2004). file:///C:/Users/Eigenaar/Downloads/bork001schr01_01.pdf (geraadpleegd 11 juni 2017).
- Boudewijn, Petra. *Warm Bloed*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2016.
- Cloostermans, Mark. ‘De chaos houdt nooit op’, in *De Standaard* (6 september 2013). <http://literom.nbdbibliion.nl/literom/resultaten/372611> (geraadpleegd 26 mei 2017).
- Cloostermans, Mark. ‘Verdreven uit het paradijs’, in *De Standaard* (1 oktober 2010). <http://literom.nbdbibliion.nl/literom/resultaten/131213> (geraadpleegd 26 mei 2017).
- Dis, Adriaan van. *Tikkop*. Amsterdam/ Antwerpen: Uitgeverij Augustus, 2010.
- Gorp, Baldwin van. ‘De Zuid-Afrikaanse regenboog wordt vervangen door de oude zwart-wit tegenstellingen’, in *MO Mondiaal Nieuws* (4 mei 2017). <http://www.mo.be/longread/de-zuid-afrikaanse-regenboog-wordt-vervangen-door-de-oude-zwart-wit-tegenstellingen> (geraadpleegd 6 juni 2017).
- Guelke, Adrian. *Rethinking the Rise and Fall of Apartheid*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2005.
- Lanoye, Tom. *Gelukkige slaven*. Amsterdam: Prometheus, 2013.
- Leyman, Dirk. ‘Adriaan van Dis en zijn alter ego dwalen door een Zuid-Afrika van geweld en drugs’, in *De Morgen* (29 september 2010). <http://literom.nbdbibliion.nl/literom/resultaten/131193> (geraadpleegd 26 mei 2017).
- Luis, Janet. ‘Lezen is kauwen op teleurstellingen’, in *NRC Handelsblad* (6 september 2013). <http://literom.nbdbibliion.nl/literom/resultaten/372771> (geraadpleegd 26 mei 2017).
- Pieterse, Saskia. ‘De emancipatie van de lezer’, in *nY*, 22 (2014). <http://www.ny-web.be/untimely-meditations/de-emancipatie-van-de-lezer.html> (geraadpleegd 25 mei 2017).
- Saarloos, Simone van. ‘Een meeslepende, amusante en prikkelende roman die ook nog eens complexer is dan je zou vermoeden.’, in *de Volkskrant* (14 september 2013). <http://www.volkskrant.nl/archief/tom-lanoye~a3509512/> (geraadpleegd 26 mei 2017).
- Said, Edward. *Orientalism*. New York: Vintage Books, 1978.
- Schouten, Rob. ‘Tegen het establishment’, in *Trouw* (31 augustus 2013). <http://literom.nbdbibliion.nl/literom/resultaten/369791> (geraadpleegd 26 mei 2017).
- Serdijn, Daniëlle. ‘Apartheid is nie voorbij nie’, in *de Volkskrant* (25 september 2010). <http://literom.nbdbibliion.nl/literom/resultaten/133233> (geraadpleegd 26 mei 2017).

- Soinne, Mikaël. ‘We hebben littekens, maar geen geheugen’. In *Intervista*, 15 december 2013. <http://intervista.be/2013/12/15/tom-lanoye-we-hebben-littekens-maar-geen-geheugen/> (geraadpleegd 25 mei 2017).
 - Uitgeverij Atlas Contact, ‘De Zuid-Afrika boeken – Adriaan van Dis’ <http://www.atlascontact.nl/boek/de-zuid-afrika-boeken/> (geraadpleegd 11 juni 2017).
 - VPRO, *Van Dis in Afrika*, <https://www.vpro.nl/programmas/van-dis-in-afrika.html> (geraadpleegd 11 juni 2017).
-